

YESSENOV
UNIVERSITY

ISSN 1684-9299

Подписной индекс 76061

Yessenov Science Journal

№3 (41) 2021

Yessenov Science Journal

Ғылыми журнал 2002 жылдың
маусым айынан бастап шығарылады.

Жылына 2 рет шығады

Жекеменшік –

«Ш.Есенов атындағы Қаспий
технологиялар және инженеринг
университеті» ҚЕАҚ

Редакция мекен-жайы:
Қазақстан Республикасы, 130000,
Ақтау қ., 32 шағын аудан, Есенов
университеті, бас ғимарат.

Тел./факс: +7(7292)788-788(259)

Сайт: : www.usj.u.edu.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде қайта тіркеуден
өткен құәлік №17181-Ж 21.06.2018ж.

ISSN 1684-9299

Тираж 300 дана

Есенов университетінің редакциялық-
баспа бөлімінде басылып шықты

Редакция қеңесі

Бас редактор: Ахметов Б.Б., т.ғ.к.,
академик

Бас редактордың орынбасары:

Нурмағанбет Е.П., доктор PhD

Жауапты хатшы: Жанисенова А.М.

Чоудхури Д., доктор PhD,

Ұлыбритания

Боран-Кешишьян А.А., т.ғ.к., доцент,

Новороссийск қ., Ресей

Mohamed Othman, Dr. PhD, Department
of Communication Technology

and Network Faculty of Computer Science
and Information Technology, Universiti

Putra, Malaysia

Янковский Т., профессор, Познань қ.,

Польша

Қошимова Б.А., ф.ғ.к., профессор

Жумаев Ж.Ж., т.ғ.д., профессор

Саймағанбетова Т.А., э.ғ.к., доцент

Қулиманова М.Р., ф-м.ғ.к., доцент

Шабылғанов М.П., т.ғ.к., доцент

Yessenov Science Journal

Научный журнал издается с июня 2002 года. Периодичность 2 номера в год

Собственник –
НАО «Каспийский университет
технологий и инжиниринга
им. Ш. Есенова»

Адрес редакции:
Республика Казахстан, 130000, г.
Ақтау, 32 мкрн., здание университета
Есенова.

Тел./факс: +7(7292)788-788(259)

Сайт: : www.usj.yu.edu.kz

Журнал перерегистрирован в
Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан Свидетельство
№17181-Ж 21.06.2018 г.

ISSN 1684-9299

Тираж 300 экз.

Отпечатано в редакционно-
издательском отделе Университета
Есенова

Редакционный совет:

Главный редактор: Ахметов Б.Б.,
к.т.н., Академик

Заместитель главного редактора:
Нұрмаганбет Е.П., доктор PhD

Ответственный секретарь:
Джанисенова А.М.

Чоудхури Д., доктор PhD,
Великобритания

Боран-Кешишьян А.А., к.т.н., доцент, г.
Новороссийск, Россия

Mohamed Othman, Dr. PhD, Department
of Communication Technology
and Network Faculty of Computer Science
and Information Technology, Universiti
Putra, Malaysia

Янковский Г., профессор, г.Познань,
Польша

Кошимова Б.А., к.ф.н., профессор

Жумаев Ж.Ж., д.т.н, профессор

Саймағанбетова Г.А., к.э.н., доцент

Кулиманова М.Р., к.ф.-м.н., доцент

Пабылганов М.П., к.т.н., доцент

Yessenov Science Journal

*Scientific Journal published
Since June 2002.
Periodicity: 2 times a year*

*Proprietary-
NП JSC «Sh. Yessenov Caspian University
Of technologies and engineering »*

*Editorial address: Republic of Kazakhstan,
130003, Republic of Kazakhstan,
Mangystau region*

 Aktau city, 32 microdistrict

Web-site: www.y.sj.yu.edu.kz

Journal is re-registered in the Ministry of

Culture and Information

Republic of Kazakhstan

Certificate №17181-Ж dated 21.06.2018

ISSN 1684-9299

Circulation: 300 copies

Printed in Yessenov University

*Chief Editor: Ahmetov B.B., (Cand.Sci
(Eng.), academician)*

*Deputy Chief Editor: Nurmaganbet E.T.,
Dr. PhD*

Executive Secretary: Dzhanisenova A.M.

Chowdhury D., Dr. PhD, Great Britain

Boran- Keshishyan A.L., Cand.Sci (tech),

Novorosiisk, Russia

Mohamed Othman, Dr. PhD, Department

of communication technology and

Network faculty of Computer Science and

Information Technology, Putra University,

Malaysia

Jankowski G., prof., Poznan, Poland

Koshimova B.A., (Cand.Sci. (Phil)),

Zhumaev Z.h.Zh. (Dr. Sci. (Eng.))

Professor

Saimaganbetova G.A., (Cand.Sci. (Econ.),

associate professor),

Kulimanova M.R. (Cand.Sci. (Phys-Math),

associate professor),

Tabylganov M.T. (Cand.Sci (Eng.),

associate professor)

ХҒТАР 17.71.07

О. БӨКЕЙДІҢ «АТАУ КЕРЕ» ПОВЕСІНДЕГІ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК

ӘБИШЕВА Ш.С.

Ш. Есенов атындағы
Каспий технологиялар және
инжиниринг университеті
Ақтау қ., Қазақстан
e-mail: abisheva-sharapat@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада ұлттық әдебиеттану ғылымындағы көркем уақыт пен кеңістік мәселелерінің теориялық тұрғыдан зерттелуі жайы сөз болады. Жазушы Оралхан Бөкейдің «Атау кере» повесінің идеясы, ондағы автор ұстанымы, жанрлық ерекшеліктері, шығармадағы көркем уақыт пен кеңістіктің берілу сипаты автордың сюжет құру шеберлігін саралау арқылы ашылып көрсетілді. Сондай-ақ көркем уақыт пен кеңістіктің сюжет құрудағы, кезең көрінісін, образдар жүйесін, кейіпкер характерін даралаудағы қызметі зерттеу нысанына алынды. Сонымен қатар шығармадағы көркем уақыт пен кеңістік, композициялық құрылым, сюжет және характер арасындағы байланыс нақты талдаулар негізінде дәлелденді.

Түйінді сөздер: тақырып, идея, стиль, авторлық ұстаным, көркем уақыт пен кеңістік, жанр табиғаты, сюжеттік-композициялық құрылым, жазушы шеберлігі.

О. Бөкей творчествосы әдебиеттану ғылымында, сын мәселелерінде айтарлықтай зерттелді десек артық айтқандық емес. «Оралханның прозасы өзінің терең өміршеңдігімен құнды, ол өз оқырманын ешқашан жоғалтып алмайтын шын бақытты жазушы» дегендей, қалың оқырман қаламгердің тырнақалды шығармаларынан бастап-ақ зор қызығушылықпен қабылдады. Оның сан түрлі тақырыпты арқау еткен туындыларында символикалық сипаттағы образдар жүйесі, пәлсапалық астарлы сюжеттер, тамаша композициялық құрылым мәселелері, жаңашылдық өрнектері, авторлық ұстаным айқын көрініс тапқан. Осы орайда С. Қирабаевтың: «Оралханның айтып жауыр болған ескі сүрлеуді таптай бермей, әдебиет әлеміне өзіндік айтар ойымен, өзіндік сырымен, үнімен келгені, өмірді өзінше көріп көркем бейнелеуге ұмтылысы, қаламгерлік жолдағы сәтті ізденістері оның оқырманын тез табуына бірден бір себеп болғаны ақиқат» [1, 77], – деп жазушы жаңашылдығын сөз етеді. Д. Исабеков болса, Оралханды не жазса да қанымен, жанымен жазушы еді дей келе, мифтік, эпсаналық туындылары жайында адамзат пен әлем құпиялары, кеңістік пен адамзаттың байланысын ашуға талпынған шебер суреткер ретінде баға береді [2, 33].

О. Бөкей шығармаларында көркем кеңістік пен уақыт композициясы үлкен рөл атқаратынына шығармалары дәлел бола алады дедік. Жазушы туындыларындағы кезең, тіптен жыл мезгілдері өз бедерлеріне сай айшықты суреттелуімен қатар уақыттың да өлшемі, оқиғалардың мезгілі нақтылы көрініс табады.

Ғалымдар шығармадағы уақыт пен кеңістік мәселелерін шындық өмірдің маңызды сипаттары, көркем шығарманың өмір сүруінің негізгі шарттары болып табылатындығын, сондай-ақ, жазушы дүниетанымының қалыптасуында, суреткерлік шеберлігін танытуда, көркем туындының жанрлық табиғатын саралауда, сюжеттік-композициялық құрылымын анықтауда маңызды рөл атқаратындығын бағамдайды.

Қаламгер шығармашылығы турасында ғалымдардың зерттеу еңбектерінде, мерзімді басылымдарда жарияланған мақалаларда жазушы туындыларының идеялық-көркемдік ерекшеліктері, повестеріндегі мифтік, эпсана-хикаялық сюжеттердің көркемдік қызметіне көбірек мән берілгендігін көреміз. Біз өз мақсатымызға қарай жазушының «Атау кере» повесіндегі заман талабын, кезең көрінісін шынайы берудегі, адам табиғаты, болмыс-бітімі, кейіпкер характерін даралаудағы кеңістік пен уақыт мәселесін сөз етпекпіз.

«Атау кере» хикаятының ең негізгі көтерген тақырыбы – адамның адамгершілік болмысы. Бәле-жала атаулыдан алыс, өз арманымен жасап алған «қиял» әлемінде күн кешіп жатқан адамдардың іс-әрекеттері қарым-қатынас нәтижесінде кеңінен ашылады. Шығармада айтарлықтай қым-қуыт бірінен-бірі өрбіп жатқан оқиғалар желісі жоқ, десек те жазушы әр кейіпкерінің ішкі әлемінің қатпар-қатпар қалтарысын назардан қалт қалдырмаған. Адамның іс-әрекетінің жүзеге асу барысы уақыт, кезеңмен байланыстырыла ашылып отырады. Мәселен: «Биыл жаз ерте шығатын түрі бар. Күн сәскенің кезі болса да, әп дегеннен күннің ысуы білінеді. Бір мезетте ақ тер, қара тер болып бет ауызын жыламышы су басып быршып терлеген Таған қолындағы балтаны анадай жерге лақтырып жіберді де, бар даусымен: «мен шөлдедім» – деп аю талағандай қорқынышты үнмен айғайды салды кеп» [3, 17]. Тағанның мінез-құлқы, кейіпкердің әрекеті негізінде толықтай уақыт мезетінде ашылып қалды. Сондай-ақ шығармада автор тарапынан баяндау арқылы: «Тал түс шалқар түске ойысқан, екі тәуліктен бері төбеден төңкеріле қараған күннің шуағына масайраған тау табиғаты балаша шаттанып, таңғажайып қуанышпен жарқырайды» десе, енді бірде уақыт бедерін кейіпкерінің ішкі ойымен береді: «Кешеден бері жауған жаңбыр екінгіде толастады. Көк майса жаңбырдан кейін тіптен құлпырып, сан түсті түрге енген. Табиғат-ана да адам сияқты екен-ау, күннің шуағымен жылынып, ызғарымен тоңып, бейне саған сыр ақтарғандай». Жазушы уақыт категориясын оқиғаның дамуымен, одан әрі шиеленісуімен қатар байланыстырады. Кейіпкердің ішкі монологын да уақыт пен кеңістікке бағыттайды.

Шығарманы уақыт тұрғысынан, кезең талабымен бағамдасақ мұнда жазушы жиырмасыншы ғасырдың дертін, кеңестік заманның құйтұрқы жүйесіндегі қолдан жасалған әрекеттерді, саналы адамды сан рет сансыратқан сәт көріністерін, 1930 жылдардағы ашаршылық тұсындағы қым-қуат тірлікке уақыт тұрғысынан тоқталып, кейіпкер баяндауы арқылы жеткізеді.

Туынды атының «Атау-кере» деп аталуының өзінде де үлкен мән бар. Себебі «атаукере» адамның о дүниелік болар алдындағы ең соңғы дәмі деген мағынада алынған. Атам қазақ арақидік өзара ұрсысып, ренжісіп қалған тұста «атау-керенді ішкір» деп айтылатын сөз қарғыс түрінде тұрақты тіркеске айналып кеткен.

Повесть кейіпкері Ерік ара шаруашылығымен айналысады. Одан да басқа ірілі-уақты малдары бар. Оның әкесі Қандауыр Еріктің кішкентай, ес білмеген шағында дүниеден өтеді. Шығармада Қандауыр өте әділетті, адал адам ретінде суреттеледі. Шешесі Нүрке (Нюра Фадеевна) түз жануары – марал өсіріп, оның жас мүйізінен алынған дәріні Қытайға сатқан, бірнеше омартасы бар орыстың шонжары Фадейдің қызы-тын. Нүркенің шешесі жайында жұрт «ол кісі оқу білетін, дұғаны оқыған кезде қара суды теріс ағызатын адам болған» екен деп айтады.

Кезеңінде небір қиын да, азапты күндерді өткізген Нүрке қазір Еріктің қолында. Сал ауруына ұшыраған. Орнынан тұра алмағандықтан оған Еріктің әйелі Айна қарайласады. Ерік пен Айна Алматыда танысты, елді елең еткізер әдемі жұп болды. Елге келді, өз бағыттары бойынша жұмыстарын жасады.

Шығарма экспозициясы Бек-алқаның ауылға сапарынан басталып, Шығыс Қазақстан облысының Бұқтырма мен Катонқарағай өзендерінің жағасында орналасқан шұрайлы жерлері, Еріктің туған өлкесі Атақты Мұзтаудың мәңгі жығылмас, шаңырағы шайқалмас ақ отауы Алтай шыңы, мұз құрсаулы шыңның міз бақпас кейпі, шілденің ми қайнатар ыстығында алқымынан бұлақ болып басталып, арыны қатты арқыраған өзенге айналатын Қатын суы, табиғаттың тамаша көріністері уақыт кезеңімен тамаша суреттеледі. Осы орайда Ә. Кекілбаев: «Оралханның әр шығармасынан туған өлкесіне Алтайдай асқаралы тауына тіптен қойдай жуас халқына деген сүйіспеншілігі айқын аңғарылып тұрады. Оның әңгімелері өмірге құштарлыққа табиғат жаратылысының әдемілігін көре білуге үйрететіні сөзсіз» [4, 73]– деп, қаламгер шығармашылығы турасында өз пікірін пайымдайды.

Жазушы бұдан соң Нүрке кемпір мен келіні Айнаның арасындағы қарым-қатынасты үй тірлігіндегі қам-қарекеттері негізінде ашып, талай сырды жанына бүккен, әдемі тау бөктеріндегі Катонқарағай өзенінің күркіріне құлағы әбден үйренген Айнада тыным болсайшы. Қорадағы тауықтарға жем шашады, су береді. Үй тірлігі өз алдына, қымыз ашытады, айран ұйытады, сал боп жатқан енесіне самаурынның шайын береді, деп авторлық баяндау арқылы жеткізеді. Келесі оқиғаларды жазушы кейіпкерлерінің өзара әңгімелері, диалог, полилог түрінде өрбітеді: «Күн кешқұрым мезгіл. Мал біткеннің өрістен қайтатын кезі. Сыртта сиыр мөңіреді, жылқылар осықырынып, малдың тынышы бұзылған сыңайлы. Сыртқа шығуға жүрексінген келіншек қосауыз мылтықты алып тысқа шыққанда қарсы алдында тұрған ақырған аюды көргенде қолындағы мылтығының қалай қолынан сырғып түсіп кеткенін өзі де сезбеді. «Түз тағысы аюдың ақылдылығы сондай, жанына ерткен екі сүп-сүйкімді томпаңдап қонжығымен арттарына да қарамастан, нуға қарай бет алды», – дейді жазушы.

– Айнажан-ау, ол не екен? – деген енесіне: – әшейіндегі қалыппен келіні: «Аю екен үй жанында жүрген» деген сөзді «әй жәй, сиыр екен» дегендей, аса жайбарақат айтты.

– Мен сендерге айтып жүрмін ғой Алтайдың аюы адамға шаппайды. Бір күні қалың жыныс ішінде бір аяқ жолмен тауға қарай өрлеп келе жатқанда Қандауырдың алдынан екі аю жолығып, содан шегінерге жол жоқ, мінген аты алға аяқ баспай бір орында тұрып қалады. Қарсы алдарынан шыққан аюлар мұрнын шүйіре маңқайып қарапты да, «жолды сіздер бермесендер, біз берейік, қане, өте беріндер...» дегендей, бұрылып орманға кіріп кеткен [5, 88]. Шал содан кейін аюдан ақылды хайуан жоқ, құдды бір адамды түсінетіндей деп сүйсініп отырушы еді жарықтық, иманды болғыр» деп, шалымен өткен өмірін еске түсіргендей сәл жымыиыс танытты.

Қандауырдың әкесі Меккеге барып қажы атанып келгеннен кейін үш келінін мұсылманша оқытып, хат танытады. Мұсылманша оқығандардың ішінде Нюра келін де бар. Нюра қазақ жігітімен қашып кеткенде, бүкіл Фадеевтер әулеті қызының бұл ісіне қатты ашуланып, соңы үлкен ұрысқа ұласады. Нүрке болса, жігітті жақсы көретінін, өзінің еркімен келгендігін әке-шешесі, өз туғандарына түсіндіріп, жанжалды әрең тоқтатқан еді. – Бізге көрші тұратын Сарқыт деген кемпір болды. Төбені тұрмақ қақ маңдайдан, мұрынның ұшынан қан ала беретін. Жарықтық жақсы адам еді. Жатқан жері жарық, иманы салауат болсын деп, Нүрке шеше бетін сипады. Сол кісі айтатын бұл қан алудың ең қиындығы сол емші кісінің қандауырды тамырға көлденең салмай жарып салуында деп, қан алудың өзіндік тәсілін айтып отыратын. Ал енді, Сарқыт кемпір бұл дүниеден аттанған соң басының қаны тасыған талай жан сол емші кемпірдің соңынан аттанып кетті... Жаз өте, күзге салым уақыт неден болғаны белгісіз бетіме жара қаптап кетіп, сол кісі бетімдегі жараны да жазып еді-ау. Сондықтан да бес уақ намазымнан қалдырмай, атын атап дұғама қосып отырамын.

Шығармада кейін Нүрке кемпірдің басынан өткен жайттар, өспей-өнбей қалған ұрпақ, әке-шеше, туғандарының байлар тәркіге түскен кезеңде жер аударылып, бағымдағы бұғыларын сатып, айдап, үйлерін өртеп, арғы бетке қашып, Пахомов дегеннің партизан

отрядымен болған арадағы атыста ағайы Александрдың оққа ұшып, қызылдардың қолына түспеуге бекінген анасының улы шөп қайнатып ішіп өлгендігі, сол уақыт кезеңіндегі заман көрінісі кеңінен автор атынан баяндалады.

Айнаның білгісі келгені «Қатын суының» аталу тарихы еді. Өзен тарихын күйеуі Ерік те, енесі Нүрке кемпір де білмейтін болып шықты: «Мүмкін мен секілді жалғыздықтан жаны жалыққан, жүрегі өртенген әйел заты өрт болып лаулаған жалынын басарға дауа іздеп осы бір тулаған толқынды суға секіріп бақилық болды ма...». Шығармада жүрегіне ізгілік ұялаған ибалы да инабатты келін Айна образы жазушы тарапынан ерекше ілтипатпен суреттеліп, оның ішкі сыры мен бітім-болмысы өзінің іштей монологы арқылы айтылады. Кейіпкердің «Қатын суының жағасындағы өзінің меншікті мекеніне барып дәтке қуат, жанға суат арқырап аққан асау өзен суымен» сырласуы арқылы біз оның бүкіл жан сарайының сырына қанық боламыз десек артық айтқандық емес.

Жалғыз тірі қалған баласы Ерік өсе келе жұртқа жұғымы жоқ тәкаппарлау болып кеткенін тілге тиек ете келе: «Келінжан-ау, саған да обал екенін іштей сеземін. Жұдырықтай жүрегіңде құсалық бар. Амал нешік, Алтайдың аңғарына қамап ұстайтын аң емессің, жаның нәзік әйел затысың...» – деп қамығып, жүрек түпкіріндегі мазалы ойын жеткізеді. Шығармада негізгі салмақ кейіпкер табиғатын ашу, адам болмысын таныту болғандықтан, олардың іс-әрекеттері негізінде оқиғаға ерекше назар аударылып, көркем уақыт категориясының көмегімен характерлердің даму ерекшеліктері көрініс табады.

Жазушы уақыт категориясын оқиға желісі, оның дамуы, одан әрі шиеленісуімен қатар байланыстырып, нәтижесінде автордың айтпақ ойы баяндалады. Тіптен кейіпкердің түсін, ой ағысын (поток сознание), ішкі монологын да уақыт пен кеңістікке бағыттауы суреткер шеберлігінің айғағы. Шығармадағы басты мәселе рухани жалғыздықтың кеңістікке, кеңістіктің жалғыздыққа әсерін керемет астармен шиеленістіргенінің куәсі боламыз.

Оқиға желісі, сюжет байланысы осылайша ене мен келін арасында толассыз өрістеп отыратын диалог-әңгіме арқылы алмағайып кезең шындығы ашылып, осы тұстарда уақыт пен кеңістік бірлігі айқын көрініс табады. Шығарма желісі, оқиға өткен кезеңдер, Нүркенің басынан өткен қиындықтар, өмір кешкен заманын оқып отырғанда оқырман оқиға өткен уақытты өзі іштей топшылайды.

Қорыта айтқанда, көркем уақыт пен кеңістік шығарманың жанрлық сипатын анықтауда, сюжеттік-композициялық құрылымын айқындауда, шығарманың басты объектісі Адам табиғатын тануда, характерлерді даралауда маңызды қызмет атқарады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қирабаев С. Талантқа құрмет: Мақалалар, зерттеулер, портреттер. – Алматы: Жазушы, 1988. - 248 б.
2. Исабеков, Д. Маңайында құжынаған адам жүргенімен, шын мәнінде Оралхан жалғыз еді // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам. - 2013. № 15. - Б. 26-27.
3. Бөкеев О. Біздің жақта қыс ұзақ. Повестер. – Алматы: Жалын, 1984. - 432 б.
4. Кекілбаев Ә. Азғантай ғұмырында асқаралы биікке өзін де, елін де, туған әдебиетін де шығарып үлгерді // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам. - 2013. № 15. - Б. 5.
5. Бөкей О. Шығармалары. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. Т.2., - 384 б.

ВРЕМЯ И ПРОСТРАНСТВО В РАССКАЗЕ О. БОКЕЯ «АТАУ КЕРЕ»

Абшиева Шарапат Сабитовна - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы исследования проблем художественного времени и пространства в отечественной литературе. На основе анализа

сюжетных способностей автора раскрыта идея рассказа писателя Оралхана Бокея «Атау кере», позиция автора, особенности жанра, характер художественного времени и пространства в произведении. Исследование также включало роль художественного времени и пространства в создании сюжета, появление периода, систему образов, индивидуализацию персонажа. Кроме того, на основе специфического анализа доказана связь художественного времени и пространства, композиционной структуры, сюжета и характера в произведении.

Ключевые слова: тема, идея, стиль, авторская позиция, художественное время и пространство, сюжетно-композиционная структура, писательское мастерство.

TIME AND SPACE IN THE STORY OF O. BOKEY «ATAU KERE»

Abisheva Sh.S. - Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. The article deals with the research of the problems of artistic time and space in Russian literature. On the basis of the analysis of the author's plot abilities, the idea of the story of the writer Oralkhan Bokey "Atau Kere", the position of the author, the peculiarities of the genre, the nature of the artistic time and space in the work are revealed. The study also included the role of artistic time and space in the creation of the plot, the appearance of the period, the system of images, the individualization of the character. In addition, on the basis of a specific analysis, the connection between artistic time and space, compositional structure, plot and character in the work has been proved.

Key words: theme, idea, style, author's position, artistic time and space, plot-compositional structure, writing skills

МРНТИ 16.21.47

**ТОПОНИМ ЖАСАУДАҒЫ
АДАМ ЕСІМДЕРІНІҢ, ТАЙПА-РУ
АТАУЛАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ**

КӨШИМОВА Б.Ә.

Ш. Есенов атындағы
Каспий технологиялар және
инжиниринг университеті
Ақтау қ., Қазақстан
e-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz

Аңдатпа. Мақалада топоним жасаудағы адам есімдерінің және тайпа-ру атауларының қызметі қарастырылған. Топонимдерді адам есімдерімен және ру-тайпа атауларымен байланысты талдауы географиялық объектілердің номинацияларының жалпы ережелерін, қазақ халқы мәдениетінің семантикалық кеңістігін ашуға мүмкіндік беретін топонимикалық лексиканың сипатын, көлемі мен өнімділігін көрсетуге мүмкіндік береді.

Антропотопонимдер тек жеке адамдардың атын ғана емес, көшпелі өмір салтын ұстанған халықтың жаз жайлауы, қыс қыстауының нақты межеге (шекараға) бөлінгендігін, сол меже көші-қонның негізгі бағыт-бағдарын айқындаушы фактор болғандығынан хабар берсе, этнонимдерден пайда болған атаулар халықтың қоныс аударуы, жылжуы сияқты этникалық процестермен байланысты болып келеді. Сондықтан да мақалада Маңғыстау өңірінің антропотопонимдік, этнотопонимдік картасында нақты сол қоғамда өмір сүрген адам есімдері мен қазақ руларының және бүгінгі күні осы аймақты мекендейтін халық атауларынан жасалған топонимдердің молынан орын алатындығы айқындалды.

Түйінді сөздер: топонимика, топоним, антропонимика, этноним, антропотопоним, этнотопоним.

Антропонимика (грек. «antro pos» – «адам» және «онума» – «ат») – ономастиканың антропонимдерін, яғни адам есімдерін, фамилияларын, лақап және бүркеншік аттарын зерттейтін саласы. Антропонимдерден қалыптасқан географиялық атаулар антропотопонимдер деп аталады.

А.В. Суперанскаяның пікірінше, «Адам мен оның қызметінен келетін топонимиялық атау сызығы топонимиялық қатарға ауысып, жекелеген адамдардың жеке аттары, лақап аттары, тегі сияқты санаттармен байланысып, антропотопонимдер, яғни антропонимдерден тұратын топонимдер құрайды» [1, 89 б.].

Өлке антропотопонимдері адамдардың есімдері негізінде қалыптасқан. Қазан төңкерісіне дейін қазақтарда фамилия болмағаны белгілі. Фамилиямен қалыптасқан атаулар Қазан төңкерісінен кейін пайда бола бастаған. Мысалы: Баутин, Жангелдин, Форт-Шевченко, Ералиев т.б.

Маңғыстау өлкесіндегі антропотопонимдер, белгілі бір нысанға деген нақты қатынасты, болмаса өткен оқиғалар мен құбылыстарды көрсетеді. В.А. Никоновтың пікірінше, антропотопонимдер көбінесе адамдардың жерге жекеменшік қатынасы орнаған кезден пайда бола бастаған [2, 30 б.]. Адай шежіресін жазған Алшын Мендалыұлы қоныс іздеп Маңғыстауға келген ру басы батырларының ата жігіне қарай жерді иеленуін былайша баяндайды: «Адайлар Жем өзенінің құбыла жағында, Жемнен 50 км шамасындағы Биікжал деген жердегі Есек батырдың ауылында Маңғыстау мен Үстіртте түрікмен тастап кеткен қоныс пен суды өздеріне меншіктеуге көпшілік болып сөз

байланысады. Бұл Кеңеске адайдың әр руынан, әр атасынан өкілдер қатынасады. Жарыдан – Шотан мен Үсен, Бәйімбеттен – Арғынбай мен Төлеп, Ескелдіден – Жанұзақ, Жеменейден – Сейіт би мен Бегеш батыр, Зорбайдан – Таған, Бабықтан – Әжібай, Шоңайдан – Бекбаулы мен Құнан т.т. Осылай Есек батырдың ауылынан Үстірт пен Маңғыстауға жүреді. Әркім ұстаған шымырауына я Қаратаудағы бұлаққа өздері белгі салады. Біреуге біреу қиянат жасамайды» [3, 96 б.].

Маңғыстау өңірі топонимиясындағы антропонегіздер шығу тегі жағынан қазақ және араб-парсы атаулары болып табылады.

Маңғыстау өлкесі антропонимдері негізінен, ойконим, оронимдер және агиотопонимдер (әулие, киелі кісілердің жерленген жерлері) құрамында, сондай-ақ гидронимдерде, әсіресе құдық атауларында молынан ұшырасады.

Маңғыстауда құдық қазуды кәсіп еткен рулар мен әулеттер болған. Ру-тайпа атаулары өздері мекен еткен жердің қоныс-суларына берілген. Әсіресе, құдық атаулары қазған құдықшының руымен де аталып отырған. Мысалы: Бәубекқазған, Ескелдіқазған, Қарашқазған, Шолаққазған т.б. Қаздырған адамның емес, қазған адамның атымен аталуда кісі еңбегін бағалау және сол бағалаушылықтың етек алып мойындалуы бар дейміз.

«Шөл даладағы бірден-бір тіршілік көзі – су». Сондықтан да Маңғыстау құдықтары – өлкенің негізгі су көздері болып табылады. Құдықтар белгілі адамдардың өмірімен, тарихи оқиғалармен, аңыз-ертегілермен тығыз байланысты [4, 56 б.].

Маңғыстау облысы антропонимдерін номинациялық тұрғыдан, өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, төмендегідей топтарға жіктеуге болады: 1) өлкеге белгілі ру басыларының, ауқатты адамдардың қоныс-суларына қатысты аталған антропотопонимдер; 2) құдықты қаздырған адамдардың есімімен аталған антропотопонимдер; 3) құдықты қазған адамдардың есімімен аталған антропотопонимдер; 4) адам өміріндегі белгілі бір оқиғаға байланысты аталған антропотопонимдер; 5) өлкеге танымал батырлардың, қоғам-қайраткерлерінің т.б. құрметіне қойылған антропотопонимдер.

1) Өлкеге белгілі ру басыларының, ауқатты адамдардың, батырлардың сондай-ақ малшылардың, бағбандардың, егіншілердің есімдерімен аталған антропотопонимдер.

Өлке топонимикасында ер адамдарға қатысты топонимдердің молдылығын ру басы мен ақсақалдарының, батырларының қоғамда алатын орны мен беделінің жоғарылығымен түсіндіруге болады. Қазақ арасында жері мен елін қорғап, жауға қарсы атойлаған батырлары, қолбасшылары – ел ағаларының есімдеріне мінажат қылу бұрыннан бар. Жауға қарсы күресте ерлік көрсеткен батырлары мен әділ шешім айтқан билері, сондай-ақ халқына қалтқысыз қызмет еткен қарапайым еңбек адамдары ел ішінде аңыз болып тарап, жер-су атауларына айналған.

Мысалы: Айтмансу – құдық; Аманбұлақ – бұлақ; Асан – құдық; Әйлек – қоныс; Әлмұрат – қоныс, жер аты; Байбосын қора – қоныс; Байділдә – жер аты; Байсары – жота, қыстау атауы; Байсейіт – жер; Бақытқора – қоныс; Барақ – құдық; Бердісүгір – құдық; Бөлебай – бұлақ; Бұғабай – елді мекен, құдық; Бірнияз – құдық; Бірниязтөлеген – құдық; Ғаббас – құдық; Дайрабай – жер; Досмағанбет – құдық; Еламан – құдық; Елшібектің төрткілі – төрткіл атауы; Есекжал – жер; Жамандәуіт – құдық; Жангелді – құдық; Жанұзақ – жер аты; Жетібай – кент; Жолболай қора – қора, қоныс; Имағанбет – құдық аты; Көлбайдың төрткілі – төрткіл; Қалниязқолқа – қоныс және сай аты; Қарабатыр – құдық; Қожыққұдық – құдық; Қонай – жер; Қозыбайтөрткіл; Қошанай – дөң; Қонайдың үйігі – үйік аты; Мақышбай – құдық; Мәлібек – құдық; Молдабай шымырау – құдық; Ниязбұлақ – жер; Оразғұл – төбе; Рамазан – құдық; Сам – құм; Сәлменбөгет – шатқал; Тұщыбек – ауыл, қорым; Шалабай – дөң т.б.

Сам – Бейнеу ауданындағы сор, құм аты. Маңғыстауда осы құм атының Сам аталуы туралы мынадай деректі әңгіме бар: «Бұл құм өңірін ұзақ жылдар Сам Малкелдіұлы атты әрі әруақты, әрі би адам жайлаған. «Хан төрелігі бұзылса да, Сам

төрелігі бұзылмас» – деген мақал қалған. Сол Сам тау, Үстірттің топографиялық картасын жасау кезінде осы мәселемен арнайы жүрген орыс экспедициясына жер-суды білгірлігімен жол бастап көп көмек көрсеткен. Оларды Арал теңізін жағалатып, Қоңыратқа дейін алып барған. Осы жерге келгенде экспедиция бастығына: «Мен келісім бойынша көрсетілген жерге дейін аман-сау әкелдім, енді рұқсат болса елге қайтсам», - дейді. Экспедиция бастығы: «Еңбегіңе ризамын. Қажетті жер-су өңірлері картаға түсірілді. Бізден не өтінішің бар, айт, орындайын», - дейді. Сонда Сам : «Сиырдың бөтекесіндей бұлтиып-бұлтиып жатқан, қазір өзім жайлап отырған алақандай құм өңірін Сам құмы деп атасаңыз, ал бергі жағындағы бөлек құмға Матай деп жазсаңыз, өтінішім сол», – дейді. Содан бері бұл өңір картаға ресми түрде түсіріліп Сам құмы, Матай құмы деп аталады. Матай да сол құмды жайлап отырған Бәйімбет тайпасының беделді адамы болатын [5, 81 б.].

Есекжал – Бейнеу ауданындағы жер аты. Жал Есек батырдың қонысы болған себепті аталған. Қазақтарды Жем бойындағы Үстірт пен Маңғыстауға бастап келгендердің бірі осы Есенғұлұлы Есек мерген болған.

Қонайдың үйігі атты үлкен үйік Маңғыстау қазақтарының тарихынан елеулі орын алатын тұлғалардың бірі – Қонай батыр Кенжеұлының қарауыл қарап ұран отын жағатын биігі. Жағылған от Бозашыдағы, Отпандағы қарауылдар көріп, олар да от жағатын болған. Сөйтіп, ел тез арада жасаққа жиналып, жауға аттанады екен [5, 76 б.].

Елшібектің төрткілі – Жаңөзен қаласынан оңтүстікке қарай орналасқан төрткіл атауы. Бұл жерде 1920-30 жж. руы қырықмылтық Елшібек атты дәулетті адам қоныстанған.

Шалабай – Жаңаөзен әкімдігіне қарайтын дөң. Белгілі геолог-ғалым Саламат Шалабаевтың ата мекені.

2) Құдықты қаздырған адамдардың есімімен аталған антропотопонимдер. Құдықтар көшпенді қазақтар қоғамында меншіктік сипатта болғандықтан, ақы төлеп қаздырған адамдардың аттары да құдық атауына берілген және соның меншігі болып есептелген: Бекес, Төлеп, Мәмек, Әліке-Қанай, Дүкен, Шотанқазған т.б.

Мысалы: Бекес – Бейнеу ауданындағы құдық. Суы малға жарамды, тереңдігі 15 метр. Бекес бай Мәміш құдықшыға 200 бойдақ қой беріп қаздырған екен.

Төлеп – Үстірттің сол ернегіндегі әлі сулы құдық. Адай елінің ел қорғаны атанған аруақты батыры Төлеп Әнетұлы қаздырған.

Мәмек – Хиуа жолының оңтүстік Үстірттен шығар жеріндегі сай бойындағы құдық. Тереңдігі 8-10 метр. Қаздырған Шегем ауылының белгілі адамы Мәмек Түркебайұлы. Мәмек аты емшілігімен, сынықшылығымен шыққан. Мәмек құдықты елдің ортақ пайдалануы үшін қаздырған. Қазір қолданыста бар.

Әліке-Қанай – Үстірттегі құдық. Бейнеубай құдықшыға Жеменейдің атақты байы Әліке қаздырады. Әлікенің Қанай атты жалғыз сұлу қызы болған екен. Күйеу ұрын келейін деп жатқанда, қызына тіл тиіп, қайтыс болады. Құдық қазылып біткен соң, сол құдықтың атын бай жалғыз қызының құрметіне аталуын өтініп, «Әліке-Қанай» деп атаған екен [6, 11 б.].

3) Құдықты қазған адамдардың есімімен аталған антропотопонимдер. Құдықшылардың аттары өздері қазған құдықтардың атауына айналған: Алтыбайқазған, Мәмішқазған, Қожақазған, Кенжеқазған, Жүнбасқазған, Бәлиқазған, Ләтіпқазған, Боқышқазған, Қоқымбайқазған т.б.

Мысалы: «Қарашқазған» құдығын халық жазушысы Әбіш Кекілбаевтың «Шыңырау» повесіндегі жиынтық бейнеге басты негіз болған, аты аңызға айналған құдықшы Қараш Бейнеубай Құлшарұлы қазған. Оның бұдан басқа Маңғыстау ойы мен Үстірт үстінде қазған мол сулы жиырмаға жуық құдықтары бар [6, 9 б.].

«Мәмішқазған» – Бейнеу ауданы, Ноғайты елді мекенінен солтүстікте 9 шақырым жерде. Құдықшы Бегей Мәміш 1910 жылы егіншілік, суландыру мақсатында арасын 11

қадам етіп екі құдық қазған. Мәміш күн шыға басына тымақ киіп, жер бауырлап жатып, құлағын жерге төсеп судың ең мол көздерін таба білген құдықшы екен.

4) Адам өміріндегі белгілі бір оқиғаға байланысты аталған антропотопонимдер: Айдарұшқан – мола, шатқал; Жабайұшқан – қоныс, шың; Күйкенұшқан – тау; Қапартүскен – төбе; Мақашжол – тау тұмсығы; Мырзабай шапқан – құдық атауы; Өтешөлген – шатқал; Төлешкелген – құдық т.б.

Мысалы: Мақашжол – Маңғыстау ауд-ғы жол, тау тұмсығы. 1953-54 жылдары Табынай Қадіров Мұқаштың басшылығымен салынған төте жол.

5) Өлкеге танымал батырлардың, қоғам – қайраткерлерінің т.б. құрметіне қойылған антропотопонимдер: Сайын – ауыл; Төлеп – ауыл, Есет – ауыл; Баутин – кент; Форт-Шевченко – қала т.б.

Сайын Шапағатов – Түпқараған ауданындағы ауыл. Бұрын Тельман ауылы болған. Қоғам қайраткері Сайын Шапағатовтың құрметіне қойылған.

Сондай-ақ батыр, киелі аналарымыздың, байдың қыздарының есімдерінен де топонимдер қалыптасқан. Мысалы: Қаламқас – жер, қорым аты; Гүлшат – қоныс, қорым; Злиха – жер, құдық; Құндықыз моласы – мола; Нұрбибі – қорым; Тәтімтөбе – төбе т.б.

Қаламқас – Түпқараған ауданындағы а., мола, кен орны, Қаламқас – қыздың есімінен қойылған атау. Аңыз бойынша: «жаугершілік заманда елін аң аулап, асырап жүрген Қаламқас қыз – киік аулауға арналған орға атымен құлап қаза болған». Содан қыз жерленген алқап соның атымен аталып кеткен.

Географиялық атаулардың антропотопонимиялық принципі, негізінен, антропонимді өзгелерден ерекшелеу, айқындауға құрылады. Адам есімінен тұратын атаулар сол өңірдің белді-беделді адамы, не сол жердің меншік иесі, не болмаса алғаш қоныстанған адам есімінен жасалады.

Маңғыстау өлкесіндегі «ең мол ұшырасатын жер-су атаулары нақтылы әулет-аталар мен ру тайпаларға да тікелей қатысты болып келеді. Яғни, әрбір этнотопонимдік атаулардың тарихын ел-жұрттың әлеуметтік өмірбаяны деуге де болады» [7, 210 б.].

Ономастикада ру, тайпа, халық, ұлт атаулары этноним деп аталады. Этнонимдерден жасалған географиялық атаулар этнотопонимдер делінеді.

«Этнонимдер ру-тайпалардың тарихына, этногенезіне, өмір-салтына, көш-жолдары мен қоныс тұрақтарының аумақтық қалыптастыру үрдістеріне, өзге ру-тайпалармен немесе басқа ел-жұрттармен арадағы этникалық байланысқа қатысты мейлінше құнды дерек көзі ретінде ден қойдырады. Сонымен бірге, кейбір этнотопонимдердің ғасырлар бойы өзгеріссіз сақталуы, ал сол этнонимге себепші болған этностың мүлде жойылып кетуі немесе басқа бір мекенге қоныс аударуы жиі байқалатын үрдіс. Әрісі жалпы түркі халықтарының, берісі қазақ халқының ру-тайпаларына қатысты этнотопонимдер Еуразия қос құрылығында жұлдыздай шашылып жатыр. Уақыт сынына төтеп берген мұндай этнотопонимдер, сөз жоқ, тарихтың тегеурінді оқиғаларына айғақ бола алады [7, 485 б.].

«Жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен» Маңғыстауды тарихтың әр белгісінде сан түрлі тайпалар мекендеген. Олар да аймақ жер-су атауларына өз іздерін салған. Біздің дәуірімізге дейінгі дах (дай) – массагет көшпелі тайпаларының орнын кейінгі ғасырларда бірінен соң бірі аландар, пешенек-қаңлылар, оғыздар, түрікмендер, ноғайлар, қалмақтар, қазақтар басты.

Өлке этнотопонимдерінің құрамында ежелгі алан, қаңлы тайпа атауларымен қатар оғыз, түрікмен, қазақтың кіші жүзі рулары мен түрлі халық атаулары кездеседі. Осыған орай, этнотопонимдерді: а) ежелгі этнотопонимдер; ә) ортағасырлық оғыз тайпа, ру атауларынан қалған этнотопонимдер; б) түрікмен руларынан қалыптасқан этнотопонимдер; в) қазақ руларынан қалыптасқан этнотопонимдер; г) халық атауларынан қалыптасқан этнотопонимдер деп топтастырдық.

Ру-тайпа атаулары өздері мекен еткен жердің қоныс-суларына берілген. Әсіресе, құдық атаулары қазған құдықшының руымен де аталып отырған. Мысалы: Бәубекқазған, Ескелдіқазған, Қарашқазған, Шолаққазған т.б.

а) Өлкедегі ежелгі этнотопонимдердің қатарына Аланқала, Қоңыралан, Сүмбетеміралан, Каспий, Қаңғабаба топонимдерін жатқызамыз.

Алан – Орталық Үстірттегі құдық. «Аландар – біздің заманымыздың I ғасырлардан бастап біздің заманымыздың IV ғасырына дейінгі аралықта географиялық жағынан бүгінгі Қазақстанның батыс аймағын қамти батысқа қарай Днепр, Дон, Днестр, Дунай аймақтарына дейін (уақытына қарай) мекендеген – сармат – савроматтар делінетін тайпалық бірлестіктің құрамында болған тайпа [8, 286 б.]. Бұдан басқа Аланқала, Қоңыралан, Сүмбетеміралан деп аталатын этнотопонимдер кездеседі.

Қаңға, Қаңға баба – Түпқараған ауданында орналасқан ежелгі елді мекен, бекініс орны. Ежелгі қаңлы этнонимінен қалыптасқан.

Каспий теңізі – Еуразия құрлығының орталығында, мұхиттардан алыста, оқшау жатқан тұйық су алабы. Сақтардың бір бөлігі каспи тайпасының атынан қалыптасқан.

ә) Ортағасырлық оғыз тайпа, ру атауларынан қалған этнотопонимдер. Бүгінгі түркі тілдес халықтардың тарихында өзіндік із қалдырған ортағасырлық тайпалық одақтардың бірі – Орта Азия мен Қазақстан жерін мекендеген оғыз тайпалары болып табылады. С. Атаниязов «Словарь туркменских этнонимов» кітабында төмендегі ру-тайпа атауларының этимологиясын берген [9].

Егдір – Маңғыстау ауданындағы құдық, қоныс атауы. Егдір – ортағасырлық оғыз-туркмен тайпасы игдир атынан пайда болған. Егдір – Оғыз ханның рулы елге ұйтқы болған немерелерінің бірі, Теңіз ханның баласы.

Емір – Маңғыстау ауданындағы ауыл, жер аты. Емір – ортағасырлық оғыз-түрікмен тайпасы имир атынан пайда болған. Емір – Оғыз ханның рулы елге ұйтқы болған немерелерінің бірі, Тау ханның екінші баласы.

Көгәлы – Маңғыстау ауданындағы бұлақ атауы. Көгәлы топонимі Гөклы деп аталатын ортағасырлық оғыз-түрікмен тайпасының атынан пайда болған.

Қарқын – Маңғыстау ауданындағы бұлақ. Қарқын – ортағасырлық оғыз-түрікмен тайпасы атынан пайда болған. Қарқын – Оғыз ханның рулы елге ұйтқы болған немерелерінің бірі, Жұлдыз ханның төртінші баласы.

Қызық – Маңғыстау ауданындағы құдық. Қызық - ортағасырлық оғыз-түрікмен тайпасы атынан пайда болған. Қызық – Оғыз ханның рулы елге ұйтқы болған немерелерінің бірі, Жұлдыз ханның баласы.

Шәудір – Маңғыстау ауданындағы құдық. Шәудір – ортағасырлық оғыз-түрікмен тайпасы атынан пайда болған. Шәудір – Оғыз ханның рулы елге ұйтқы болған немерелерінің бірі, Көк ханның үшінші баласы.

Уа – Маңғыстау ауданындағы құдық атауы. Уа атауы ортағасырлық оғыз-түрікмен Ыва тайпасының атынан пайда болған. Уа – Оғыз ханның рулы елге ұйтқы болған немерелерінің бірі, Теңіз ханның үшінші баласы.

б) Түрікмен руларынан қалыптасқан этнотопонимдер. «Орта ғасырлардан XIX ғасырдың ортасына дейін Үстірт пен Маңғышлақ жартыаралын түрікменнің: Ерсары, Салыр, Абдал, Чогдур, Игдир, Бозаджы, Бурунджық және басқа тайпалары қоныстанған. XVII-XIX ғасырларда Маңғышлақ Абдалдары негізінен, Форт-Александровск қаласында, Баутин елді мекенінде және Қызыл-Өзен шатқалында өмір сүрді» [10, 30 б.].

Ақша – Маңғыстау ауданындағы құдық. Ақша – егдір тайпасының руларының бірі.

Алаша – Қарақия ауданындағы жер аты. Алаша – салыр тайпасының құрамындағы сарық руының аталарының бірі.

Бозашы – Каспий теңізінің солтүстік – шығысындағы түбек. Бозашы – шәудір тайпасының ішкі руларының бірі.

Бұрыншық – Маңғыстау ауданындағы жер атауы. Бұрыншық – шәудір тайпасының ішкі руларының бірі.

Ерсарықайрақ – Қарақия ауданындағы қорым. Ерсары – түрікменнің тайпаларының бірі.

Есенқазак – Бейнеу ауданындағы қоныс, қорым атауы. С.Қондыбай Есен этнонимі туралы: «Есен түркменнің шежірелік арғы аталары. Есеннің бес ұлы болған екен, олар – Човдур (Шәудір), Игдыр (Егдір), Бозоджи (Бозашы), Бурунджик (Бұрыншық), Абдал. Бұларды «бес есен» деп айтады» деп жазады [8, 226 б.]. Өлкеде Есен этнонимінен жасалған бірнеше топонимдер кездеседі: Есен шыңырау – құдық атауы; Есентүбек т.б.

Сағыр – Бейнеу ауданындағы құдық. Сағыр – салор тайпасының ішкі руларының бірі.

Саржа – Қарақия ауданындағы жер. Саржа – ерсары тайпасының ішкі руларының бірі.

Уакмола – Қарақия ауданындағы мола. Уак атауы түркменнің «Ыбақ» деп аталатын руы негізінде жасалған этнотопоним болып табылады.

Сақар – тау аты. Сақар атауы түрікменнің «сақар» (салыр тайпасы) руынан пайда болған этнотопоним. С.Атаниязов бұл рудың пайда болуын сақ тайпаларымен байланыстырады [9, 101 б.].

в) Қазақ руларынан қалыптасқан этнотопонимдер. Маңғыстау халқы негізінен, Кіші жүз Байұлы бірлестігінің құрамындағы адай тайпасын құрайды.

Шежірелік Адай атаның Құдайке және Келімберді деген екі баласы болған. Құдайкеден екі бала – Тәзіке мен Қосай, Келімбердіден алты бала – Ақпан, Құнанорыс, Балықшы, Жеменей, Тобыш, Мұңал тараған. Міне, осыларды, яғни Адайдың сегіз немересінен тараған ұрпақтарды «Сегіз арыс адай» деп атайды. Этногенездік құрамы жағынан адай руы өз ішінен ірілі-уақты бірнеше рулық топтарға жіктеледі. Осы ру, рулық топтардан бай географиялық атаулар жасалған.

Бабыққазған – Бейнеу ауданындағы құдық. Бабық – адай тайпасы Шегем руынан тараған аталардың бірі.

Байшағыр – Үстірттегі жер аты. Адай атадан мұңал, одан – бәйімбет, одан – алдаберді, одан – райымберді, одан – текей, одан байшағыр тарайды.

Балықшы – Бейнеу ауданындағы құдық. Балықшы – адай тайпасының Келімбердісінен тарайтын руы.

Бәубекқазған – Орталық Үстірттегі құдық. Бәубек – адай тайпасының тобыштан тарайтын аталарының бірі.

Бегей – Түпқараған ауданындағы ферма аты. Бегей – Адай тайпасының Тобыштан өрбігін аталарының бірі.

Дәулетжары – Бозащыдағы құдық атауы. Дәулетжары - адайдың қара шаңырағы делінетін Мұңалдан тараған Жары руының бір атасы.

Ескелдіқазған – Бейнеу ауданындағы құдық. Ескелді – Мұңалдан тараған Жаулы руының бір атасы.

Жаңай – Үстірттегі құдық және Жыңғылды ауылына жақын Қаратау аңғары. Жаңай – Адай тайпасының Тобыш тараған Зорбай руының бір атасы. Шежіре дерегі бойынша Адай, одан – Тобыш, одан – Жайық, одан - Әлменбет, одан – Зорбайдан Жаңай өрбіген. Бозащыда Жаңайқазған – су көзі де кездеседі.

Жеменей – Маңғыстау ауданындағы қорым. Жеменей – Адай тайпасының Келімбердіден тараған аталарының бірі.

Зорбай – Маңғыстау ауданындағы сай. Зорбай – Адай тайпасының Тобыш руынан тараған аталарының бірі.

Келімберді – Маңғыстау ауданындағы жер. Шежірелік Адай атаның Құдайке және Келімберді деген екі баласы болған. Келімберді – Адай тайпасының руы.

Кенжеқазған – Бозашыдағы құдық атауы. Адай атадан айтумыс, одан - өрдек, одан – кенже тарайды.

Қарашқазған – Бейнеу ауданындағы құдық. Адай атадан Тобыш, одан – Ораз, одан – Шегем, одан Қараш тарайды.

Қосқұлақ – Бейнеу ауданындағы құдық, қорым. Адай атасынан Мұнал, одан – Жаулы, одан – Қосқұлақ тарайды.

Қыдырша – Маңғыстау ауданындағы құдық, жер. Адай атасынан Мұнал, одан – Бәйімбет, одан – Алдаберді, одан – Райымберді, одан – Текей, одан - әнет, одан – Қыдырша тарайды.

Қырықмылтық – Түпқараған ауданындағы мола. Қырықмылтық – Адай тайпасының Мұналдан тараған аталарының бірі.

Медет – Маңғыстау ауданындағы жер. Адай атадан Мұнал, одан –Бәйімбет, одан – Сабытай, одан Медет тарайды.

Сарышоңай – Бейнеу ауданындағы құдық, қорым. Адай атадан Тобыш, одан – Ораз, одан – Жайық, одан – Әлменбет, одан Шоңай тарайды. Сарышоңай Шоңай руының адамы.

Тұяқарым – Маңғыстау ауданындағы қоныс. Адай атадан мұнал, одан –жаулы, одан – жары, одан – назар, одан – тастемір, одан – тұяқ тараған.

Шалбарқазған – Бейнеу ауданындағы құдық. Шалбар (Мәмбетқұл) – адай тайпасының түрікпенадайдан тараған аталарының бірі.

Шолаққазған – құдық. Адай атадан Жеменей, одан – Жомарт, одан – Қожамсүгір (Шолақ) тараған.

Алашақазған – Бейнеу ауданындағы құдық. Кіші жүз құрамындағы он екі ата байұлының ішіндегі іргелі рулардың бірі – Сұлтансиық. Алаша – Сұлтансиықтан тараған аталардың бірі.

Сонымен антропотопонимдер тек жеке адамдардың атын ғана емес, көшпелі өмір салтын ұстанған халықтың жаз жайлауы, қыс қыстауының нақты межеге (шекараға) бөлінгендігін, сол меже көші-қонның негізгі бағыт-бағдарын айқындаушы фактор болғандығынан хабар берсе, этнонимдерден пайда болған атаулар халықтың қоныс аударуы, жылжуы сияқты этникалық процестермен байланысты. Маңғыстау өңірінің этнотопонимдік картасында қазақ руларының да және бүгінгі күні осы аймақты мекендейтін халық атауларынан жасалған топонимдер де молынан орын алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973, - 366 с.
2. Никонов В.А. Введение в топонимику. – Москва, 1965, -179 с.
3. Меңдалыұлы А. Адай шежіресі. – Алматы, 2002, -480 б.
4. Маңғыстау энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 1997, – 384 б.
5. Бейнеу. – Алматы, 2001, -136 б.
6. Дүйсенбаева Ж. Әбіш Кекілбаев – суреткер. – Алматы, 2002, -260 б.
7. Сейдімбеков А. Қазақтың ауызша тарихы. – Астана, 2008, -728 б.
8. Қондыбай С. Есен-қазақ. – Алматы: Үш қиян, 2002, -352 б.
9. Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. – Ашхабад, 1988, -180 с.
10. Омарбекұлы С. «Шәуілдір» топонимінің шығу төркіні жөнінде // Қазақ тілі білімінің өзекті мәселелері. – Алматы: «Арыс», 2007. – 312 б. + 8 б. жапсырма.

ТОПОНИМЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ИМЕНА, ТРАЙБ-РУ СЛУЖБА ИМЕН

Кошимова Бибатпа Амирхановна - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

Аннотация. В статье рассматривается роль человеческих имен и родовых названий в создании топонимов. Анализ топонимов в связи с человеческими именами и племенными названиями позволяет показать общие правила номинации географических объектов, характер, объем и продуктивность топонимической лексики, что позволяет раскрыть смысловое пространство культуры казахского народа.

Антропотопонимы сообщают не только имена отдельных людей, но и население, ведшее кочевой образ жизни, о том, что лето, зима были разделены на конкретные рубежи (границы), что стало определяющим фактором основных направлений миграции, а имена, образованные этнонимами, связаны с этническими процессами, такими как миграция, перемещение населения. Поэтому в статье определено, что на антропотопонимической, этнотопонимической карте Мангистауского региона содержится большое количество человеческих имен и топонимов, образованных казахскими племенами, жившими в данном обществе, и народными названиями, населяющими этот регион на сегодняшний день.

Ключевые слова: топонимия, топоним, антропонимика, этноним, антропотопоним, этнотопоним.

MAKING A FLOOD HUMAN NAMES, TRIBE-RU SERVICE OF NAMES

Koshimova Bibatpa Amikhanovna - Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. The article examines the role of human names and generic names in the creation of toponyms. The analysis of toponyms in connection with human names and tribal names allows us to show the general rules for the nomination of geographical objects, the nature, volume and productivity of toponymic vocabulary, which allows us to reveal the semantic space of the culture of the Kazakh people.

Anthropologists report not only the names of individual people, but also the population that led a nomadic lifestyle, that summer and winter were divided into specific boundaries (borders), which became the determining factor of the main directions of migration, and the names formed by ethnonyms are associated with ethnic processes, such as migration, population displacement. Therefore, the article determines that the antrotoponymic, ethnotoponymic map of the Mangystau region contains a large number of human names and toponyms formed by Kazakh tribes who lived in this society, and folk names inhabiting this region today.

Keywords: toponymy, toponym, anthroponymy, ethnonym, anthropotoponym, ethnotoponym.

МРНТИ 16.21.47

КӨНЕ ЖАЗБА МҰРАЛАРДАҒЫ МАҢҒЫСТАУ ТОПОНИМДЕРІНІҢ КӨРІНІСІ

КӨШІМОВА Б.Ә.

Ш. Есенов атындағы
Каспий технологиялар және
инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан.
[e-mail:bibatpa.koshimova@yu.edu.kz](mailto:bibatpa.koshimova@yu.edu.kz)

Аңдатпа. Мақалада Маңғыстау өңіріндегі географиялық атаулардың шығуы мен даму тарихы туралы жазылған ежелгі дәуірден XVI ғасырға дейін аймақтық қарапайым тарихи зерттеулер мен ізденістерді және Маңғыстау өлкесінің Ресейге қосылуының бастапқы және екінші кезеңіндегі маршруттық және арнайы тарихи (XVI ғасырдан XX ғ. дейін) зерттеулерді қарастырамыз.

Географиялық орны жағынан Еуропа мен Азия арасындағы елшілік және миссионерлік саяхаттардың, керуен жолдарының қақпасы болған Маңғыстау аймағы саяхатшылар мен ғалымдар назарын ерте кезден-ақ өзіне аударған. Маңғыстауға қатысы бар деректер араб-парсы саяхатшыларының (әл-Истахри, Ибн Русте, Ибн Нәджиб, Ибн әл-Әсир, Рәшиддәддин, Ибн Фадлаллах әл-Омари т.б.) жазба құжаттарында кездесе бастайды. Сонымен қатар Маңғыстау өлкесінің Ресейге қосылуының бастапқы және екінші кезеңіндегі маршруттық және арнайы тарихи зерттеулер болып табылатын Орыс географиялық қоғамының (РГО) еңбектерінің маңызы зор болды.

Өлкеміз туралы сонау көне замандардан жазылып қалған азды-көпті тарихи, зерттеу еңбектерінің бүгінгі ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін пайдасы зор құнды мұра болып табылады. Оларда алқашқы рет өлкеміздің бұлақтары мен құдықтары, су көздері мен ежелгі жолдары, этнографиясы, мәдениеті, фаунасы мен флорасы туралы мәліметтер жазылған.

Түйінді сөздер: топоним, географиялық атаулар, этнография.

Маңғыстау өңіріндегі географиялық атаулардың шығуы мен даму тарихын іздестіруде «негізінен, үш дерекке сүйенуге болады: бірінші, археологиялық қазбалар, екінші, көне жазу мұралардағы мағұлматтар, үшінші, ежелден осы күнге дейін қолданылып келе жатқан сол топонимдердің өздері» [1, 17 б.].

«Тарихи деректер этногенез бен атаулар тілін зерттеушілер үшін үлкенді-кішілі ақпараттар береді. Алайда бұлардың арасында ономастика, басқа ғылымдарға қарағанда, атаудың халық тарихына, жер тарихына қатысты соңғы сөзін айтушы болмақ, өйткені ол дәлірек және нақты деректермен сөйлейді» [2, 45 б.].

Географиялық орны жағынан Еуропа мен Азия арасындағы елшілік және миссионерлік саяхаттардың, керуен жолдарының қақпасы болған Маңғыстау аймағы саяхатшылар мен ғалымдар назарын ерте кезден-ақ өзіне аударған. Бұл аймақтың үстімен Хорезм мен Хиуадан Еуропа мен Таяу Шығысқа қарай Ұлы Жібек жолы өткен.

Маңғыстау өңірін географиялық тұрғыдан танып-білудің ұзақ тарихы бар. Маңғыстаудың ежелгі қалалары мен жер-су атаулары туралы жазылған еңбектерді екі кезеңге бөліп қарастыруға болады:

1. Маңғыстау өлкесінің ежелгі дәуірден XVI ғасырға дейінгі аймақтық қарапайым тарихи зерттеулер мен ізденістер.

2. Маңғыстау өлкесінің Ресейге қосылуының бастапқы және екінші кезеңіндегі маршруттық және арнайы тарихи зерттеулер (XVI ғасырдан XX ғ. дейін).

Облыстың солтүстік-батысы мен батысын жиектеп жатқан Каспий теңізі «Тарих атасы» деп аталған саяхатшы Геродоттың біздің заманымызға дейінгі V ғасырдың 40-шы жылдарының соңы мен 30-жылдардың басында жазылған тоғыз кітаптан тұратын «Тарих» атты еңбегінде сөз болады. Ол «Тарихта» мынадай деректер келтіреді: «Каспий басқа теңіздерге ұқсамайды, себебі теңіздің басқа теңіздермен байланысы жоқ, оның ұзындығы ескекті кемемен 15 күндік жол, ал енінің ең жалпақ жерінде небәрі 8 күнде жетуге болады. Каспий теңізінің батыс жағы таумен қоршалған, шығыс жағы – қараса көз жетпейтін ұлан-байтақ жазық дала [3, 24 б.] – деп, бірінші болып Каспий теңізінің басқа сулармен жалғаспайтын тұйық су алабы екенін, оның солтүстіктен оңтүстікке созыла біткен жалпы пішінін дұрыс тұжырымдайды.

Сондай-ақ әл-Масуди, әл-Беруни еңбектерінде де Хазар (Каспий) теңізі туралы деректер кездеседі. әл-Берунидің «Таксим ал-акалим» («Климаттардың бөлінуі»), «Ал-Асар ал-бакийа ал-Курун ал Халийа» («Бұрынғы ұрпақтардан қалған іздер: қысқаша хронология») деп аталатын еңбектерінде Каспий және Арал теңіздері мен олардың төңірегіндегі аудандардың неғұрлым толық сипаттамасы берілген. Ғалымның пікірінше, Амудария өзенінің бір тармағы Каспий теңізіне құйған деп есептеледі. Сонымен қатар Солтүстік Каспий алқаптарын мекендеген далалық тайпалардың оғыз одағының құрамына кіргенін және Арал теңізінен бастап Каспийдің шығыс жағалауына дейін далалық алқаптар екенін мәлімдейді [4, 82 б.].

X ғасырдан бастап Маңғыстауға қатысы бар деректер араб-парсы саяхатшыларының (әл-Истахри, Ибн Русте, Ибн Нәджиб, Ибн әл-Әсир, Рәшиддәдин, Ибн Фадлаллах әл-Омари т.б.) жазба құжаттарында кездесе бастайды.

Маңғыстау туралы алғашқы мәлімет шығыс тарихшысы әл-Истахридің 930-933 жылдар шамасында жазылған «Китаб месалик әл-мемалик» атты еңбегінен Каспий теңізінің шығыс жағалауында Сиях-Кук (парсы тілінде «Қаратау» деген сөз) деп аталатын қамалдың орналасқандығы туралы деректерді оқимыз. Әл-Истахри былай деп жазады: «Мен Сиякухтан басқа жерді білмеймін, онда түркілер тайпасы тұрады, олар жақында ғана олар мен гуздардың арасындағы туындаған араздық себебінен қоныстанған. Олар гуздардан алыстап, оны өздерінің панасы етіп алды, онда олардың бұлақ көздері мен жайылымдары бар» [5, 169 б.].

Маңғыстаудың орталығынан Үстірт жазығына дейінгі аралықта батыстан шығысқа қарай созылып жатқан таулы алқап бұл жерде қазірдің өзінде Қаратау аталады. Бұл деректерден бізге Маңғыстау жерінде қамал-қаланың болғаны, ол жерде түркі тайпасының өмір сүргені белгілі болады.

Келесі бір парсылық географиялық «Худуд ал – алем» атты еңбекте: «Екінші бір арал – ол Сияхкук. Онда теңіз бен далалықтарда күресіп жүрген түркі тайпалары тұрады» [5, 210 б.] – деп, онда түркі тайпасының мекендейтінін нақтылай түседі.

XIII ғасырдың бас кезінде Хорезмде болып қайтқан араб саяхатшысы Якут сөздігінде де Сиях-Кукпен қатар қазіргі Маңғыстау сөзінің көне нұсқасы Манғышлақ деген атауы да кірген [5, 424,435 бб.]. Ол Манғышлақты – Хорезмнің ең батыс шекарасындағы, Орыс мемлекеті, Саксин және Хорезм аралығындағы мықты бекініс қамалы деп көрсетеді: «Мангашлаг – орыс елі, Хорезм, Саксин аралығында, Табаристан, Жейхунға құятын теңіз маңында тұратын бейбіт қамал» [5, 435 б.].

Манғышлақ атауын Мухаммед ибн Наджиб Бекранның «Джехан – намә» атты еңбегінен де кездестіреміз: «Манғышлақ. Түркілер тайпасы. Олар гуздармен болған келіспеушілік себебінен Абескун теңізінің жанындағы Сияхкух облыстарынан өтіп, өмір сүрген жерлерінен кетті. Онда су көздері мен жайылымдар тауып, олар сол жерге тұрақтауға тоқтап, ханы басқарған» -деп, маңғышлақ тайпасы және олардың өз ханы бар екендігін айтады [5, 349 б.].

XI ғасырда жазылған Махмуд Қашқаридің «Диуани-лұғат-ат-түрк» еңбегінде тарихшыларға, географтарға, лингвистерге керекті аса құнды деректер мол кездеседі.

Онда сол кездегі түркі халықтарының этнонимдерінің, антропонимдерінің, топонимдерінің қойылу тарихын, мағынасын ашуға талпыныс жасалады. Махмуд Қашқаридың «Түрк сөздігінде» (Диван лугат ит-турк) Манғышлақ аты да кездеседі. «Манқышлақ – оғыздар еліндегі бір жердің аты» – деп көрсетілген [6, 525 б.].

XIII-XIV ғасырлардағы араб-парсы оқымыстылары Ибн Нәджиб, Ибн әл-Әсир, Рәшиддәдин, Ибн Фадлаллах әл-Омари шығармаларында да бұл өлке туралы сөз болған жерлерде Манғышлақ аталып отырады.

Осы деректерде кездесетін Манғышлақ атауымен қазіргі Маңғыстау атауының дыбыстық белгілері жағынан бір-бірінен айырмашылықтары болғанмен, шын мәнінде, олар тек бір ғана атаудың екі түрлі варианты ғана. Мұның алғашқысы оғыз тілдеріне тән де, кейінгісі қазақ тіліне тән [7, 19 б.].

Өлкетанушы А.Еділхан «Итальянцы на Каспий» мақаласында XIV-XV ғасырларда итальяндықтардың Алтын Ордамен сауда-саттық келіссөздері арқылы өлкеде болғандығын айта келіп, 1367 жылы ағайынды Франциска және Доминика Пицигани және 1375 жылғы Катольон карталарында Мелмеселак (Манғышлық) және Өлі шығанақ деп аталатын (qolfode moranty, қазіргі Өлі қолтық) жердің кездесетінін жазады [8, 6 б.].

Сонымен жоғарыда көрсетілген араб-парсы, грек, италян жазбаларында өлке мен оны мекендеген халықтар туралы алғашқы мағұлматтар пайда болғанын және өлке атауының түрлі жазба көздерінде екі-үш нұсқада қолданылғанын (Сияхкук – Манғышлақ – Мелмеселак) байқауға болады.

Маңғыстау өлкесінің Ресейге қосылуының бастапқы және екінші кезеңіндегі маршруттық және арнайы тарихи зерттеулеріне Орыс географиялық қоғамының (РГО) еңбектерін жатқызамыз.

Полковник Ф.Ф.Берг басқараған Орыстың ғылыми экспедициясы 1825-1826 жылдары бірінші рет Үстіртті зерттеді.

«Біз Үстірт пен көкжиекте көрініп тұрған Тұманды деп қате аталған тауларды көрдік. Олар алыста сәл де болса тегіс емес жері жоқ, өткір ұшсыз және қыратсыз жазылған қара қабырғаға ұқсап солға, оңға қарай созылып жатыр. Біз әуелі Үстіртті анық көрдік, бірақ біраздан соң одан кейін шыққан оның етегіндегі күнді көрдік, олар мен біздің арамызда оның негізін бұлтпен жапқан қалың ақ тұман түсті, тек қана тегіс қыраттың жоғары бөлігі ауаға қалқып бара жатқандай болды; одан кейін тұман жаймен жоғары қарай көтеріліп, күннің ерте сәулесіндегі көгілдір Үстірт біздің көз алдымыздан ғайып болды. Мұндай шыдамсыздықпен және көптен күткен тау тізбесі біз үшін қуанышты оқиға болды және оны жасыру біз үшін бір түрлі түсініксіз және жұмбақ сияқты болды. Біз болашақты алыс түсініксіз күйде көргендей болып қалдық та, олар болашақ сияқты тұманның астына жасырынып қалғандай», – деп экспедицияға қатысушы, XIX ғасырдың белгілі ғалымы Э.А.Эверсман өзінің Үстіртпен алғашқы кездесуін поэтикалық тілмен осылайша баяндайды.

Жаратылыстану тарихы үшін бұл экспедиция айрықша құнды ақпараттар берді. Каспий мен Арал теңізі аралығындағы территория алғаш рет жан-жақты зерттелді. Журналға бұл өлкенің географиялық жер бедерінен нақты мағұлмат беретін деректер, құдықтар мен бұлақтар, су көздері, молалар, оба, қорымдар мен ескі жұрттар, өзен-көл, құм, тау, өсімдіктер дүниесі енгізілген. Манғышлақ таулары, Сам және Матай құмдары, Қарасор соры, Қайнар бұлағы т.б. арнайы сипатталған.

«Үстірт географиялық атауы бірінші рет 1825-1826 жылдардағы экспедиция кезеңінен бастап, яғни Э.А.Эверсманнның экспедиция туралы жазылған қолжазбасында алғаш рет «Усть-урт» болып жазылып, ғылыми айналымға түсе бастады [9, 294 б.]. Үстіртті аралаған Э.Эверсман төрт бірдей жер асты мешіті туралы да мәлімдейді. «Оның бірі Маңғыстауға жақын жердегі Оғыланды да, екіншісі ескі Бейнеуде, үшіншісі Жем бойында, төртіншісі Арал Жағасындағы Баялыда», – деп Бекет атаның өмірінің әр кезеңінде қалдырған сәулетшілік қолтаңбасы туралы баяндайды.

Маңғыстауды алғаш зерттеушілердің бірі – Г.С.Карелин болды. Ол 1832 жылы «Каспийдің солт.-шығ. алқабын зерттеген экспедицияны басқарып, оны алғаш рет картаға түсіреді. «Патша өкіметі Каспий теңізінің батыс бетіндегі Кавказ, Астрахань қалаларынан кемемен келетін әскерге қажет азық-түлік сақтайтын қолайлы жер тауып, қамал салу үшін белгілі саяхатшы, табиғат зерттеушісі Г.С.Карелинді 1832 жылы Маңғыстауға жұмсаған» болатын [10, 238 б.].

Өлкенің табиғатын, ауа-райын зерттеумен қатар, жергілікті халықтар, олардың (рулардың) үй саны, көші-қоны туралы да мәліметтер жинастырады.

Г.С. Карелин түбектің солт.-шығ. жағалауын түгелдей аралап шығып, әскер бекініс салуға Қайдақ соры маңындағы Қызылтас мүйісін қолайлы деп табады. Оған мынадай дәлелдер келтіреді:

- 1) табиғаттың өзі жасаған қамал орны деуге болады және екінші жағынан, тас, әк, тақтатас, балшықтардың молдылығы;
- 2) тұщы су қорының барлығы, оны көбейту мүмкіндігі;
- 3) адамдарды, азық-түлік, қаруды үшкүндік қана жолы бар Гурьевтен оңай, арзанға, тез арада алып келуге болатындығы;
- 4) жүкті түсіруге қолайлылығы;
- 5) Үстіртке екі жерден оңай, қауіпсіз шығып кетуге болатындығы;
- 6) ең бастысы, Хибаға оңай сапар шегуге болатындығы және сусыз даламен, бірақ қысқа жолмен жүретін бір жер бар, онда көктем мен күзде қар, жаңбырдан мол су жиналады [11, 482 б.].

Сөйтіп, 1834 жылы Қызылтаста бес жүз әскер ұстайтындай Ново-Александровск қамалы салынады.

Маңғыстауды аралап, «1846 ж. Маңғышлақ түбегіне сапар» атты еңбегін жазған орыс ғалымы – М.И.Иванин. «1846 ж. «Маңғышлақ түбегіне сапар» деген мақаласында Маңғыстау өлкесінің тарихына тоқталып, күмбездер, қолдан ойылып, бедерлеп салынған суреттер, Шерқала тауының етегіндегі тас қамал, тұрғын үй, құдықтар т.б. туралы құнды пікірлер айтқан.

Мысалы, қолдан ойылып, бедерлеп салынған суреттер туралы былай деп жазады: «Мұнда тасқа қашалған жазуы бар құлпытастар көп кездеседі. Таңбаларды оқитын ғалымдар, сөз жоқ, бұл өлкенің өткені туралы мол мағұлмат табары анық. Көптеген құлпытастарда сөзден басқа қылыш, мылтық, тапанша сияқты жерленгендердің тірісіндегі кәсіптерін көрсететін заттардың да суреті қашалған. Ендігі бір қорымда жолбарысты қуып келе жатқан екі иті бар салт атты бейнеленген... Ауқаттылардың моласы жабайы қойдың мүйізі, сүйектерімен жабылған» [12, 335 б.]. Шерқала тауы туралы: «Шерқала құзы – құмдақтан тұратын және шеңбері шақырымға жуық тік жартас; оған шығу үшін баспалдақтар жасалған; етегінде тас бекініс бар; үстінде тұрғын жай іздері мен құдық болған терең шұңқыр бар» деген мәліметтер кездеседі. Бұдан басқа өлкедегі Ақтау, Қаратау, Отпан, Қаратаушық таулары және Бөрлі, Сарықұдық, Үдік, Ащыбас, Боржақлы, Торты, Қалың-Арбат, Құм шыңырауы, Кертті құдықтары, Ақмыш бұлағы, Сиырсу көзі, Бұлақ, Қаракөл тұзды көлдері туралы деректер келтіреді. Қаратаудан тұщы сулы бұлақтардың көп ағатынын, оларды қырғыздар (қазақтар) егінге жіберіп, жүгері, тары, бидай егетінін айтады [12, 349 б.].

Өлкенің су көздері мен мәдени ескерткіштері туралы жазылған әскери топограф П.В.Алексеевтің «Бозащы түбегінің топографиялық сипаттамасы» және «Үстірттің солтүстік бөлігі мен оған шектесетін аймақтың Жемге дейінгі топографиялық сипаттамасы» атты еңбектерінің де маңызы зор болды. П.В.Алексеев Үстіртке 1834 жылы келіп, сапар қорытындысынан «Үстірттің солтүстік бөлігі мен оған шектесетін аймақтың Жемге дейінгі топографиялық сипаттамасы» атты еңбегін жариялайды. Өлкетанушы, жазушы Ә.Спан әскери топограф П.В.Алексеевтің осы еңбектерін мұрағаттардан тауып, аудармасын «Топограф Алексеев және Маңғыстау» атты еңбегінде жариялады [13].

«Бозашы түбегінің топографиялық сипаттамасы» – осы өңірдің жері, суы, табиғаты, өсімдігі, этнографиясы, мәдениеті, тұрғындарының тұрмыс-салты жайында алғаш хатқа түскен өте құнды еңбек.

1833 жылдары Сарытас шығанағынан кемемен келіп түскен соң, Ақтаудың теріс бетін Тұзбайыр сорына дейін, Өлі Қолтық, Қаракешу, Қайдақ шығанақтарының жағасымен бүкіл Бозашыны тегіс зерттеп картаға түсіреді. Құдықтардың саны, суының мөлшері мен ащы, тұщылығы түгел қамтылады [14, 99-100 бб.].

П.В.Алексеев бұл еңбегінде Үстірттің тауы, құдығы, бұлағы, құмы, жайылым жерлері, көлі, молалары туралы мол мәлімет берген. Мәселен, «Мүйістер: Мансуалмас, Түйемойыншаппа, Барак, және Шағрай. Таулар. Үстірттің сипатталып отырған ернегінде қазақтар арасында тау делінетін мынадай шоқылар бар: Алтынтөбе, Шөлтау, Дөңқара, Ақшабас, Жаманайрақты, Ортатөрткіл, Қызыладыр, Тоқсанбай және Тамды. Аңғарлар. Шыңдағы керемет аңғарлар: Утас, Қызылсай, Ырмақ, Ақшабас, Ақсай, Манашы, Мансуалмас, Түйемойыншаппа, Үшсай, Тасастау, Тұщыайрық, Шерше.

Бұлақтар, көздер мен құдықтар: Үстірттің солтүстік беті мен батыс ернегіндегі саны мен суының сапасы жөнінен елеулі бұлақтар, көздер мен құдықтар мыналар: Қызылбас, Сақыр, Бугурстам, Утас, Ақжар немесе Ырмақ, Сейсим, Тайпақ, Қыштым, Қызылтөбе, Ақсай, Қаракұдық, Жиделі, Қарабұлақ, Көкшесу, Есет, Ащы және Тұщы Айрық, Ақсай. Қойнау: Маната, Қаратүйе, Жығылған, Алтынтөбе, Ақшабас. Үстірттің үсті. Құдықтар: Илеғажы, Утас, Боранқұл, Ешкіқырған, Уәлі, Жолбаян, Киікбай, Төлеп, Қосқұлақ, Бешауыз, Арыстанбұғы. Сайлар: Құдайназар, Ақшеку» – деп, жер-су атауларының әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, сипаттама беріп отырған.

Маңғыстаудың бұлақтары мен құдықтары, су көздері, ежелгі жолдар туралы мәліметті 1870 жылдары Маңғышлақ әскербасы және приставы болған, полковник Н.П.Ломакин жинастырған. Оның бұл жазбалары ИРГО-ның Батыс Кавказ бөлімшесі журналында (8 кітап, 1873ж.) жарияланған. «Маңғыстау түбегі және одан Каспий сырты өлкесінің әр пунктіне баратын жолдар» деп аталады. Құндылығы – керуен жолдары бойындағы ірілі-уақты құдықтар саны, суының ащы-тұщылығы, арақашықтықтары, маңының оты дәл көрсетілген» [14, 87 б.].

Н.П.Ломакиннің жинаған мәліметтері Маңғышлақ пен Үстірттің су көздерінің тізімін жасаған комиссия жұмысына пайдаланылған.

«Маңғышлақ байлығын игеру үшін 1892 жылы арнайы комиссия жұмыс жасады. Оның ең басты нысаны Маңғышлақ пен Үстірттің су көздерін анықтау болды. Комиссия 363 құдық пен бұлақты тіркеген. Н.П.Ломакин жинаған және комиссия тіркеген, сондай-ақ уезд бастығының көмекшісі Говоровтың тапқан мәліметтерінен Маңғышлақта құдықтар мен бұлақтардың үш түрі бар екендігін анықталған: билердің, рудың және қазақтар мен түрікмендерге ортақ су көздері. Маңғышлақтың бір өзінде, Үстіртті қоспағанда, 1870-ші жылдары 817 тұщы сулы құдық, 322 тұзды сулы құдық, барлығы 1138 құдық, ал 1899 ж. – 1211 ауызсулы, 2957 тұзды сулы құдық, барлығы 4167» болған [15, 14 б.].

Н.П.Ломакиннің, жоғарыдағы көрсеткен, еңбегінде бұлақтардың басында отырған қазақтар туралы да айтылады. Онда көрсетілген бұлақтардың саны – он жеті. Олар: Ұланақ, Жыңғылды, Тұщыбек, Шетпе, Оңды, Шон, Қызылтам, Ағашты, Көрпешік, Шайыр, Күркіреуік, Ақмыш, Арпалы ой, Аусары, Барыс, Сарқауақ, Жармыш [10, 323 б.].

Сондай-ақ Н.П.Ломакин керуен жолдары туралы маңызды мәлімет келтірген. «Жол бар жерде ел бар, ел бар жерде географиялық атау бар, тарих бар» [16, 78 б.]. «Шығыс пен Батыстың алтын көпіріндей болған «Ұлы Жібек» жолының екі тармағы бір кездері қазіргі Маңғыстау облысының үстімен өткен. IX-X ғасыр аралығында Хорезмнен келген керуен Сартас айлағы арқылы Хазарияға, ары Еуропаға кетіп отырса, Үстірт (Бейнеу үсті) арқылы Алтын Орда дәуірінде Сарайшықтан Үргенішке қарай керуен жолы өткен. XIII-XIX ғасырларда осы екі жол «Ескі Ноғай» (Атыраудан Үргенішке дейін) және «Хиуа

тракті» (Форт-Шевченко – Хиуа) деген атпен қайта жанданды. Алғашқы керуен жолының маршрутын қазіргі Мақат – Бейнеу – Қоңырат темір жолы қайталайды. Ал көшпелі Маңғыстау қазақтары түбектен Жем, Ойыл бойына дейін көшіп отырған, оны тарихта «Адай көшінің жолы» деп атайды» [17, 102 б.].

Ежелгі жолдар өлкенің өткендегі саяси, мәдени тіршілігімен қоса, шаруашылық жүргізу мәдениетін де көрсететін құнды дерек болып табылады.

Халық жазушысы Ә.Кекілбаұлы полковник Н.П.Ломакиннің «Маңғыстау түбегі және одан Каспийден арғы өлкенің әр қилы жерлеріне баратын жолдар туралы» еңбегіндегі сол кездегі ең негізгі мынадай жолдарды көрсеткен:

1) Адай ауылдарының Жем бойына көшетін жолы: Қаңға – Түбіжік – Үдек – Тарталы – Ұланақ – Жыңғылды – Тұщыбек – Шетпе – Аусары – Күркіреуік – Қаратүйе – Өтес – Ешкі қырған – Қатша – Тәңкі – Қосқұлақ – Манашы – Күйкен – Алты құлаш – Азнағұл – Қарашүңгіл – Жібін – Бақашы. Қашықтығы – 600 шақырым.

2) Қыста теңіз қатқанда маңғыстаулықтар Гурьевке (қазіргі Атырау) теңізді жағалап мұз үстімен қатысып тұрады. Ол маршрут: Жиделі – Байта – Прорва – Қаратон – Боярды – Жем – Ракушка – Қағыл – Гурьев.

3) Форт-Александровскіден Красноводскіге баратын жол: Сағақұдық – Түлкілі – Қаражалшы – Қошқар Ата – Ақеспе – Ащыкүй – Саража – Ұлықүй – Қожаназар – Тамшылы – Кендірлі – Темір баба – Қанжақ – Қарасенгір – Дүлділ ата – Тамды – Атжарма – Қарабұғаз – Кенеже – Тасқұдық – Кендірлі – Красноводскі. Қашықтығы 580 км, керуенмен 15-23, ал атпен 10 күнде жетеді.

4) Форт-Александровскіден Көне Үргенішке баратын ежелгі Маңғыстау жолы: Форт-Александровск – Қаңға – Кіштім – Ащыбас (Шат) – Бердіккен – Бекі – Бөрлі – Сұмса – Сенек – Бесоқты – Сайқұдық – Босаға – Қарқын – Елтежі – Бойлар – Қызылақыр – Табынсу – Айбұғыр – Көне Үргеніш. Қашықтығы – 800 шақырым, керуенмен 30, атпен 15 күнде жетеді. Жазушы «өлкедегі басқа жолдар осы негізгі маршруттардың қосалқы тораптары болып табылатынын» [10, 319 б.] айтады.

Ә.Спан мен Ж.Дүйсенбаеваның «Ұланғайыр даланың ұлы мұрасы» атты еңбегінен 1878 жылы Айрақтыдан Қоңыратқа дейін керуен жүргізген ағайынды көпестер Васюшиндердің осы аталған бағытта кездесетін құдықтар туралы берген мәліметтерін кездестіреміз. «Айрақты – қазіргі Төлеп темір жол бекетінің тұсындағы теңізге сұғына енген арал түбек. Кеме тоқтауға ыңғайлы айлақ бар...бұл – сол кездегі үлкен елді мекен. Орны әлі сақталған. Аталған керуен 100 түйеден құралған және олар арбаға жегілген. Қоңыратқа дейін 17 күн жүрген. Жолшыбай суы мол құдықтар басында еру болған. Керуеннің сапар бағыты – Тәңке (суы тұщы) – Тұрмұрын (алғаулы) – Қарабаян (тұщы) – Ақшымырау (алғаулы) – Бесшыңырау (тұщы) – Балақырғын (тұщы) – Сарымсақ (тұщы) – Қарақұдық (тұщы) – Белгісізқұдық, Аққұдық (аздап ащылау) – Табын су (аздап ащылау) – Итібай (сәл ащылау), Қоңырат» [14, 85 б.].

Авторлар аталған бағыттағы құдықтардың саны, арақашықтықтары, қаншалықты тұщы, ащылығы дәл көрсетілген деп баға береді.

Маңғыстаудың көрікті жерлері мен тарихи ескерткіштерінің суреттерін салып, қазақ жерінің табиғатын, халқының тұрмысын өте реалистік түрде бейнелеген Б.Залесский мен Т.Г.Шевченко болды. Олар XIX ғасырдың 50 жылдарында Маңғыстауда айдауда болады.

Поляк суретшісі Бронислав Залесский (1820-1880) Орынбор корпусының қатардағы жауынгері болып қызмет етеді және жер аударылудан оралған соң 1865 жылы Парижде суретті альбом-кітабын жарыққа шығарады. Онда еуропалықтардың ішінде алғашқы болып, XIX ғасырдың екінші жартысындағы осы өңірдегі қазақтардың тұрмыс-тіршілігін, этнографиясын, әлеуметтік-экономикалық жағдайын, сондай-ақ өлкенің табиғи ерекшеліктерін де шынайы түрде көрсетеді. Ол Айрақты тауы, Ханға баба, Шерқала, Ақтау, Доляпа мазары, Новопетровск шығанағы, Маңғыстау жыралары, Борлы

тауларының суретін салып, түсініктеме берген. Б.Залесский Шерқала тау туралы: «Шерқаланың сыртқы алып тұлғасы Рим Пантеонына, болмаса сол сияқты ерте дәуірдегі атақты бір ескерткішке ұқсайды. Оған жақын келіп, бор кесектеріне түсірілген тіс-тіс ойындылар мен ғажайып ескерткіштерге толы алып құрылыстың қабырғалары мен ұшар басы ерекше мүсіндірмен тұйықталар алып бағаналардың сынықтарын көріп тұрғандай әсер аласың [18, 118 б], – деп толғанса, Үстіртті: «Даланың ең бір сүреңсіз де сұрықсыз тұсы – Үстірт. Бір кездері үстінде толқып жатқан теңіз бекер-ақ шегінген, себебі адам үшін бұл жер кәдеге аспайды. Жаратылысы әлі толық аяқталып болмағандай көрініп, жаныңды жабырқатар осынау көріністі көрген кез келген тіршілік иесіз бұл маңнан безініп кетердей, – деп суреттейді [22, 93 б.]. Ал Борлы таулары туралы былай деп жазады: «Табиғаты әлдеқайда сұлу, көркем келеді. Ол ұзаққа созылған әкті жоталардан құралса, жоталардың әр тұсында керемет қалалар мен ғажайып сарайлардың құлағаннан қалғаны сияқты әртүрлі кесек жартастар жатады. Қызғылт түсті шатыры бар аппақ бағандарды көргенде, жасыл өсімдіктері ғана жоқ деген болмаса, үндінің храмдарын көріп жүргендей әсер аласың» [19, 127 б.].

«1851 жылы Маңғыстаудың көмір байлығын зерттеуге арналған геологиялық экспедицияның құрамында Б.Залесский, Герндермен украин халқының ұлы ақыны Т.Г.Шевченко де Новопетровск қамалынан шығып, бес ай бойы Қаратау маңын аралап, 70-тен аса сурет салады. Бұл туындыларының ішінде «Шерқала», «Қаратау бетінен қарағандағы Апажар алқабы», «Данысман мола-әулие», «Торыш», «Торыш алқабы», «Ақмыштау» т.б. ерекше шабытпен салынған» [20, 24 б.].

Оңтүстік Маңғышлақтың ойпаттарын зерттеген М.В.Баярунастың «Безоточныя впадины южного Мангышлак» деген еңбегі бар. 1913 жылы Маңғышлақта экспедициямен болып, осы еңбегін жазған. Маңғыстаудағы Батыр (Қарақия), Артқауынды, Қауынды, Өзенқұдық, Гүрлі, Қошқарата, Башғұрлы, Шынжыр, Шынжырбасар, Қараманбас, Шұқырой, Төңірекшың ойпаттары туралы мәліметтер береді [21].

Сонымен өлкеміз туралы сонау көне замандардан жазылып қалған азды-көпті тарихи, зерттеу еңбектерінің бүгінгі ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін пайдасы зор құнды мұра болып табылады. Оларда алқашқы рет өлкеміздің бұлақтары мен құдықтары, су көздері мен ежелгі жолдары, этнографиясы, мәдениеті, фаунасы мен флорасы туралы мәліметтер жазылған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Орталық Қазақстанның жер-су аттары. – Алматы, 1989, -254 б.
2. Заимов И. Этногенезу болгарского народа по данным болгарской топонимии//Перспективы развития славянской ономастики. – Москва, 1980, С.45-48.
3. Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А. Стратановского. Кн.1. – Л.: Наука, 1972, -509 с.
4. Беруни Абу Райхан. Геодезия. Исследования. Перевод и примечания П.Г.Булгакова. – Ташкент, 1966, -360 с.
5. Материалы по истории туркмен и Туркмении VII-XV вв., т I. Арабские и персидские источники. – М.-Л., 1939, -384 с.
6. Қашқари М. Түркі сөздігі: Үш томдық жинағы. 1-том.– Алматы: Хант, 1997, - 590 б.
7. Омарбеков С. Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. – Алматы: Ғылым, 1965, -205 б.
8. Едилхан А. Итальянцы на Каспий//Огни Мангистау, 15.12.2005.
9. Первые русские научные исследования Устюрта. – Москва, 1963, -325 с.
10. Кекілбайұлы Ә. Ұйқыдан оянған ару//Таңдамалы шығармалар жинағы. т.7.,– Алматы: Өлке, – 1999, 194-358 бб.

11. Путешествия Г.С.Карелина по Каспийскому морю //Записки ИРГО, 1883, т.10.
12. Иванин М.И. Поездка на полуостров Мангышлак в 1846 г.//Записки РГО, 1847, Кн. 2, С. 267-305.
13. Спан. Э. Топограф Алексеев және Маңғыстау. - Алматы, 2006, -200 б.
14. Спан Э., Дүйсенбаева Ж. Ұланғайыр даланың ұлы мұрасы. – Алматы, 2006, - 224 б.
15. Турсынова М.С. Казахи Мангышлака во второй половине XIX века. - Алма-Ата, 1977, -184 с.
16. Сейдімбеков А. Күнгір-күнгір күмбездер. – Алматы, 1981, -239 б.
17. Қондыбаев С. Маңғыстау географиясы. – Алматы, 1997, - 135 б.
18. Залевский Б. Қазақ сахарасына саяхат. – Алматы, 1991, -132 б.
19. Залевский Б. Қазақ даласының өмірі. – Астана, 2003, - 136 б.
20. Өмірбаев Е. Т.Шевченко – Қаратауда//Білім және еңбек, 1964, №3, 24-б.
21. Баярунас М.В. Безоточные впадины южного Мангышлак. –Петроград, 1918, -44 с.

В ДРЕВНЕМ НАСЛЕДИИ НАСЛЕДИЕ ВИДЫ ТОПОНИМОВ МАНГИСТАУ

Кошимова Бибатпа Амирхановна - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

Аннотация. В статье рассматриваются региональные элементарные исторические исследования и разработки с древнейших времен до XVI века, рассказывающие об истории происхождения и развития географических названий в Мангистауском регионе, и маршрутные и специальные исторические (с XVI по XX в.) исследования начального и второго периода присоединения Мангистауского края к России.

Мангистауский регион, ставший по географическому положению воротами посольских и миссионерских путешествий, караванных путей между Европой и Азией, с давних времен привлекал внимание путешественников и ученых. Данные, имеющие отношение к Мангистау, встречаются в письменных документах арабо-персидских путешественников (аль-Истахри, Ибн Русте, Ибн Наджиб, Ибн аль-Асир, Рашиддадин, Ибн Фадлаллах.

Большое значение имели также труды Русского географического общества (РГО), являющиеся маршрутными и специальными историческими исследованиями на начальном и втором этапах присоединения Мангистауского края к России.

Многие исторические, исследовательские работы о нашем крае, написанные еще с давних времен, являются ценным наследием, полезным для современной научно-исследовательской работы. В них впервые содержатся сведения о родниках и колодцах, источниках и древних путях, этнографии, культуре, фауне и флоре нашего края.

Ключевые слова: топонимы, географические названия, этнография.

IN ANCIENT HERITAGE HERITAGE VIEWS OF MANGISTAU TOPONYMS

Koshimova Bibatpa Amikhanovna - Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. The article deals with regional elementary historical research and development from ancient times to the XVI century, telling about the history of the origin and development of geographical names in the Mangistau region, and route and special historical (from the XVI to the XX century.) studies of the initial and second period of the accession of the Mangistau region to Russia.

The Mangystau region, which has become the gateway of embassy and missionary travel, caravan routes between Europe and Asia, has attracted the attention of travelers and scientists for a long time. Data related to Mangistau are found in written documents of Arab-Persian travelers (al-Istakhri, Ibn Rust, Ibn Najib, Ibn al-Asir, Rashiddaddin, Ibn Fadlallah.

The works of the Russian Geographical Society (RGS), which are route and special historical studies at the initial and second stages of the accession of the Mangystau Region to Russia, were also of great importance.

Many historical, research works about our region, written since ancient times, are a valuable heritage, useful for modern research work. For the first time, they contain information about springs and wells, springs and ancient paths, ethnography, culture, fauna and flora of our region.

Keywords: place names, geographical names, ethnography.

ГТАХР 17.71.07

**ФОЛЬКЛОРДАҒЫ МИФТІК
НЕГІЗДЕР ТАБИҒАТЫ**

ҚОБЛАНОВ Ж.Т.

Ш. Есенов атындағы
Каспий технологиялар және
инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан.

e-mail: zholaman.koblanov@yu.edu.kz

ҚАРЫМСАҚОВА Б.Ә.

Ш. Есенов атындағы
Каспий технологиялар және
инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан.

e-mail: baktigul.karimsakova@yu.edu.kz

Аңдатпа. Ежелгі мәдениет пен әдебиет әлемдік, жалпыадамзаттық мәдениеттің дамуында маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада антикалық мотивтердің түркі халықтарының мифологиясымен ұқсастығы қарастырылады, ғалым, мифолог Серікбол Қондыбайдың осы мәселені шешудегі жаңа тәсілдері талданады.

Фольклорлық, ежелгі негіздерді анықтау, оларды бағалау, талдау – түркітілдес халықтардың мифологиясындағы өзекті мәселе.

Мақалада сонымен қатар мифологияның қалыптасуындағы фольклорлық негіздердің рөлі, халық эпостары мен аңыздарының табиғаты анықталады.

Түйінді сөздер: миф, антик мәдениет, фольклор, мифтік образ, рухани болмыс, пері, көшпелі түркі тайпалары, дүниетаным, табиғат, ертегі.

Әлемдік мәдениетте ерекше орны бар көшпелілер дүниетанымы, яғни табиғатқа барынша жақын түркілік таным негізінде туындаған фольклорлық-мифологиялық мұра қазіргі мәдени жады, рухани болмысымыздың негізгі қайнар көзі екендігі анық. «Антика мәдениетінің дүние жүзі мәдениетіне тигізген әсері өте күшті болды. Сондықтан, антикалық мәдениетті білмей тұрып, қазіргі заман өмірінің мәнін толық түсіну мүмкін емес»[1,6]. Көшпелі түркі тайпалары дүниетанымының қайнар көзі табиғат екені белгілі. Табиғатпен біте қайнасқан түркілердің салт-дәстүрі, наным-сенімі, дүние туралы түсінігі «Түркі мифологиясы» атты ауқымды кеңістікті түзеді. Олар табиғатты жаратушы күшті «Тәңірі» деп таныса, табиғат – сол Тәңірінің жаратқаны, сондықтан да оған деген құрмет ерекше болу керек деп түсінді.

Халық ауыз әдебиетінде көбірек айтылатын мифологиялық әлем – аспан және жер асты әлемі. Мифтік уақыттағы мифтік сана үшін бұл - шындық. Сол мифтік әлемнің бірінің тұрғындары - перілер. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде перінің қызы Бекторы Төстікке ғашық болады. Халық аңыздарында Баба Шашты түкті Әзіз де дария жағасында

пері қызына ұшырасады. Перілер туралы сенім халық ұғымына сіңгені соншалық, күні бүгінге дейін олар жайлы аңыздар ақиқат түрінде айтылып келеді. Халық түсінігінде, перілер көбінесе адаммен сипаттас, сондықтан да қасиетті адамдар перілерге үйленеді. Перілер де адамдар сияқты, туады, өледі. Перілердің адамға зияны тиетін оқиғалар да фольклорда жиі кездеседі. «Перінің салқыны тиген», «Пері соғып кеткен» деген сөздер осы наным негізінде шыққан болуы ықтимал. Біздің заманымызға жеткен әпсаналарға сүйенетін болсақ, перілер де мұсылман, кәпір болып бөлінеді. Мұсылмандарға көп зияны тиетін - кәпір перілер.

Баба-Ғұмар әулиенің көзі тиген қыз жүкті болып, Баба түкті шашты Әзіз дүниеге келеді. Бұл жерде магиялық күшке сену (көз тигеннен жүкті болу), сиқырлы ие туралы наным-сенім (баланың ғайыптан жаратылуы) көрінеді.

Фольклорлық мұраларда да көп кездесетін бейне – осы Баба түкті шашты Әзіз. Ол – батырлардың пірі, әулие. Жаратылысы ерекше адамдардың өмірге келуінің өзінде құпия сыр бар деген ұғым олардың туысын өзгеше етіп баяндаудан анық көрінеді.

«Алпамыс» жырында Байбөрі мен Аналыққа, Алпамысқа камқор болған құдіретті күш иелері - Тәңірі, Баба түкті Шашты Әзіз, Ғайып ерен қырық шілтен үнемі басы-қасында болып, қолдау көрсетіп отырады. Тәңірі мен Ғайып ерен қырық шілтен «Алпамыс» жырында сирек кездесетін мифтік образ болса, Баба түкті Шашты Әзіз - Алпамысты дүниеге келген уақыттан бастап, өз еліне аман-есен келгенше желеп-жебеп жүретін құдірет иесі [2,172].

«Алпамыс батыр» жырының бір нұсқасына көз жүгірте кетелік:

Сол арада Байбөрі тыныштық көңілі тіледі.
 Су ішкелі бұрылып бұлаққа таман жүреді.
 Қатарынан өткізбей иіліп келіп ақ шеңгел етегінен іледі.
 Ырым қып іші сүйініп миығынан күледі.
 Бұл жерге келіп орнаған,
 Көпке мағлұм болмаған,
 Баба түкті Шашты Әзіз білсеңіздер бұл еді.
 Өзбек пенен қазақтың қысылған жерде жар болған
 Ақиқат кәміл пірі еді.
 Енді өлемін дегенде,
 Бейшара шалға кез болып,
 Етегінен бұрап ап,
 Жібермей тартып тұр еді.

«Бағзы заманда Баба Ғұмар деген кісі әулиелік қылып жүрген шағында бір қызға көзі түсіпті. Баба Ғұмардың көзі түскен қыз құдайдың құдіретімен жүкті болып қалады да, ұл туады. Ұлына Баба түкті Шашты Әзіз деп ат қояды».

Серікбол Қондыбайдың «Арғықазақ мифологиясы» еңбегіндегі мәтінде: «Бір күні Баба түкті Шашты Әзіз Жылыбұлақ басында қой бағып жүріп үш пері қызды көреді. Олар аққу құс кейпінде бұлаққа ұшып келіп, құс киімдерін шешіп тастап, сұлу ару келбетінде шомылып жатқан. Оны көрген Шашты Әзіз бірінің киімін тығып қойып, оны өзіне әйел болуға көндіреді. Қыз күйеуге шығар алдында үш шарт қояды: бірінші — аяқ киімін шешкен кезде қарамау, екінші — шашы мен тырнағына қарамау, үшінші — қолтығына қарамау, жігіт бір күні шартты бұзады, қыз аққуға айналып ұшып кетеді, артынан іште қалған баланы әкеліп тастап кетеді. Бұл бала кейін Едіге деген (Парпария) атпен белгілі болған», - деп берілген[3, 265].

Халық арасында кең тараған мынадай да мәтін бар: «Баба түкті Шашты Әзіз де жиырма бес жасқа келгенде әулиелік жолға түседі. Бір күні ол Ағұн (бұл кейде Ніл дариясы деп те айтылады. Ағынды өзені болса керек) дариясының жағасынан алтын шашын алдына алып тарап отырған аруды көреді. Баба түкті Шашты Әзізді байқап қалған қыз дереу терең суға шомып кетеді. Оның артынан әулие де суға сүңгиді.

Дарияның түбінде қаз-қатар тігілген алпыс отау бар екен. Баба түкті Шашты Өзіз алпыс ақ отауды аралап жүріп, әлгі ару қызды тауып алады. Ол ай десе аузы, күн десе көзі бар, үстінен жұпар аңқыған, бұлықсып бойжеткен пері қызы екен. Баба түкті Шашты Өзіз қызды көріп көңілі тояды. Оны өзіне де қимай, келген жерінен кері қайтып кеткісі келеді. Бірақ перінің қызы әулиенің етегінен тартып жібермейді. Ол: «Егер мені алып кетсең, он бестегі күнәмді мойныңа жүктеймін!» - дейді. Баба түкті Шашты Өзіз: «Олай болса мен сені алайын», - дейді келісіп. Екеуі үйленіп, некесін қидырады. Некелескен күні періштенің қызы Баба түкті Шашты Өзізге: «Мен етігімді шешкенде, аяғыма қарамайсың; көйлегімді шешкенде, қолтығыма қарамайсың; басымды жуғанда, шашыма қарамайсың», - деп шарт қояды.

Күндердің күнінде Баба түкті Шашты Өзіз әйелінің етігін шешкенде, аяғын көреді - ол ешкі тұяқты екен; көйлегін шешкенде, қолтығына қарайды - қолтығының астында өкпе тәрізденіп қанат көрініп тұрады; шашын жуғанда, бас терісін сыпырып алдына алып жуады екен. Мұны сезіп қойған әйелі: «Әулие, шарт бұзылды, мен енді сенің қасыңнан кетемін. Ішімде алты айлық ұлың бар. Мені енді іздегенмен таппайсың. Балаңды Ағұн дариясының жағасындағы Құмкент шаһарының маңына тастап кетемін. Өзің іздеп тауып аларсың», - дейді. Осыны айтады да, перінің қызы аспанға ұшып кете барады.

Баба түкті Шашты Өзіз пері қызынан туған перзентін іздеп, Ағұн дариясының жағасындағы Құмкент шаһарына келеді. Шаһар маңынан жібек жөргөкке ораулы баласын тауып алады. Баласына Едіге деп ат қойып, оны бағып-қағып өсіреді.

Әкелік қарызынан құтылған Баба түкті Шашты Өзіз баласы Едігені ер жеткен соң Ноғайлы жұртының ханы Тоқтамысқа әкеп табыстайды да, ел-жұрттың алдында көзден ғайып болады...» - деген аңызды Байбота Серікбайұлы Қошым-Ноғай өзінің Тіл ұшындағы тарих («Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы») еңбегінде атап өтеді.

Ал Баба түкті Шашты Өзіз болса, өзінің дүниеге келуі - Тәңірдің қалауымен болған іс. Өз әкесі Баба Ғұмар қарапайым қызға көзі түскеннен қыздың ішіне бала бітіп, Баба түкті Шашты Өзіз туса, Зевстің қалауымен Океанида Метиданы кішірейтіп жұтып қойған соң, Афина дүниеге келеді. Бұл В.М. Жирмунскийдің «партеогенезис теориясы», яғни гүл иіскеннен жұтып қойып, қайта дүниеге келтіру немесе физиологиялық қатынассыз-ақ жүкті болу теориясы бойынша пайда болған тәңіриелер, құдіретті күші бар жандар.

Ресми тарихнама бұрынғы қожалардың қаламынан шыққан мұсылмандық шежіреден ауытқып кете алмаған. Ол бойынша, Баба Түкті Шашты Өзіз VIII ғасырда өмір сүрген кісі. Бір деректе оның шын аты — Баба Түклас (Баба Түктіні тарихта өмір сүрген адам — Ықлас баба деген кісі дейді, Баба Ықлас — Баба Түклас — Баба Түкті болып өзгерістің нәтижесі деп есептелінеді), ал әкесінің аты Керемет Өзіз болса, екінші бір аңызда ол Ахмет Яссауидің арғы ата-бабасының бірі, үшінші бір аңызда ол Еділ-Жайыққа дейін келген кісі, одан Құтлыбек (Құттықия), ал Құтлыбектен әйгілі Едіге туған. Ал Мұрын жыраудың «Қырымның қырық батыры» жырларында Баба Түкті образының кездесуі, оның Едіге сияқты эпостық батырларға ата-баба болуы және тарихи Едіге мен тарихи ноғайлардың ортасының Маңғыстауға да қатысты болуын ескеріп, осы ұштағандық «Баба Түкті Шашты Өзіз» ноғайлы дәуірінде Маңғыстаудағы танымал киелі нысан болған деудің реті бар [4,128].

Қорыта айтқанда, осы мысалдар арқылы түрік фольклорындағы образдардың шығу тегін, қызметін анықтауда әлемдік деңгейдегі ежелгі мифологияның тамырын көреміз. Ежелгі гректер мен римдіктердің әдебиетіне, мифологиясына шығыстың әсері түбегейлі ықпал жасамаса да, белгілі дәрежеде әсері болған деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қобланов Ж. Антикалық әдебиет: Оқу құралы. - Алматы, «Nur-Press», 2018. – 388 б.
2. Тоқшылықова Г. Антика әдебиетінің тарихы: Оқу құралы. Абай атындағы ҚазҰПУ. Астана, 2013. – 253 б.
3. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 4-кітап. – Алматы: «Арыс», 2008. – 533 б.
4. Қондыбай С. Гиперборея: түс көрген заман шежіресі. – Алматы: «Арыс», 2008. – 694 б.

ПРИРОДА МИФИЧЕСКИХ ОСНОВ В ФОЛЬКОРЕ

Кобланов Жоламан Таубайович - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

Каримсакова Бактыгуль Абдимухановна - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

Аннотация. Античная культура и литература имеет важное значение в развитии мировой, общечеловеческой культуры. В данной статье рассматривается схожесть античных мотивов с мифологией тюркских народностей. Анализируются новые подходы решения данного вопроса молодым ученым, мифологом Серикболом Кондыбай.

Определение фольклорных, античных основ, их оценка, анализ – является актуальной проблемой и в мифологиях тюркоязычных народов.

В статье также рассматривается роль фольклорных основ в формировании мифологии, определяются природы народных эпосов и легенд.

Ключевые слова: литература, писатель, исторический роман, легенды, правитель, принцесса, повелитель, любовь и зло, добро и зло, добро и жестокость.

THE NATURE OF MYTHICAL FOUNDATIONS IN FOLKLORE

Koblanov Zholaman. Taubayevich - Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Karimsakova Baktygul Abdimuhanovna - Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. Ancient culture and literature is of great importance in the development of world, universal culture. This article examines the similarity of ancient motifs with the mythology of the Turkic peoples. New approaches to solving this issue are analyzed by the young scientist, mythologist Serikbol Kondybai.

The definition of folklore, ancient foundations, their assessment, analysis is an urgent problem in the mythologies of the Turkic-speaking peoples.

The article also examines the role of folklore foundations in the formation of mythology, determines the nature of folk epics and legends.

Keywords: literature, writer, historical novel, legends, ruler, princess, overlord, love and evil, good and evil, good and cruelty.

UDK 378.147 (045)

**THE ROLE OF GAME IN TEACHING
A FOREIGN LANGUAGE AT
THE INITIAL STAGE**

YUSSIMBAYEVA S.

Sh.Yessenov

Caspian University of
Technologies and Engineering,
Aktau, Kazakhstan.

[e-mail:salikha.yussimbayeva@yu.edu.kz](mailto:salikha.yussimbayeva@yu.edu.kz)

Abstract. This article runs about the role of the game in teaching a foreign language in the secondary school at the initial stage. The initial stage is important because the success in mastering the subject at subsequent stages depends on how the training is going on at this stage.

In the modern world, the main goal of mastering any foreign language is the formation of the ability to communicate freely in this language. Role games in the classroom give students the opportunity to relax, communicate and make decisions in the target language.

Keywords: pedagogical technologies, intercultural communication, speech activity, role play.

The need for continuous improvement of the system and practice of education is due to social changes taking place in society. The issues of improving the quality of education and the level of upbringing of the student's personality have been and remain a priority in the modern methodology of teaching a foreign language. Reforming of school education and introduction of new pedagogical technologies into the practice of teaching should be regarded as the most important condition for the creative intellectual and moral development of the student.

It is the development that becomes the key word of the pedagogical process. Foreign language, as a subject, has great opportunities for creating conditions for the cultural and personal development of schoolchildren. Therefore, it is no coincidence that the main goal of teaching a foreign language at the present stage of the development of education is the student's personality, capable and willing to participate in intercultural communication in the studied language and independently improve in the speech activity that he speaks in foreign language. The task before the school is first of all to introduce and use effectively new pedagogical technologies.

In the school a special place is occupied by such forms of classes that provide active participation in the lesson of each student, increase the individual responsibility of schoolchildren for the results of educational work. These tasks can be successfully solved through the technology of game training forms. The game is of great importance in the life of the child, the same as an adult's activity, work, and service. The game only looks seemingly light and easy. But in fact, it imperiously demands that the player gives it a maximum of his energy, intelligence, endurance, independence.

The purpose of this article is to determine the role of the game in teaching a foreign language in the secondary school at the initial stage. Under the initial stage in secondary school is understood the period of studying a foreign language, which allows laying the foundations of communicative competence necessary for their further development and improvement during the study of this subject. To the initial stage, as a rule, 1-4 classes of general educational institutions are included. To lay the foundations of communicative competence, it takes a fairly long time, because students need to get acquainted with the studied language as a means of communication from the first steps. This means that they must learn to understand a foreign speech by ear, express their thoughts with the means of the language being studied, read, that is, understand a

foreign language read to themselves, and write, that is, and learn how to use the graphics and spelling of a foreign language. To lay the foundations for each of the listed types of speech activity, the accumulation of linguistic means is necessary. The initial stage is also important because the success in mastering the subject at subsequent stages depends on how the training is going on at this stage. In addition, it is at the initial stage that the methodical system, which is the basis for teaching a foreign language, is implemented, which, from the first steps, allows the teacher to enter this system and carry out the educational process in accordance with its main provisions.

As you know, the construction of the initial stage can be different in terms of linguistic material, its volume, organization; consistency in the formation and development of oral and written speech; accounting conditions in which the educational process is carried out; the disclosure of the potential possibilities of the subject itself in the solution of the upbringing, educational and developmental tasks facing the school.

In the modern world, the main goal of mastering any foreign language is the formation of the ability to communicate freely in this language. It is teaching, organized on the basis of assignments of a communicative nature (learning to communicate in a foreign language), is a distinctive feature of foreign language lessons at the initial stage. Basics of mastering reading and writing are laid at the initial stage of studying the language. If teaching of reading in a foreign language is accompanied by audio recordings, the listeners not only see how the new word is written, but also hear the correct pronunciation of the given word by the native speaker, understanding how to read the word. For the overwhelming majority of students of a foreign language, songs of contemporary performers are of particular interest, so one of the elements of the classes can be songs. Working with a song is not limited to listening to a song and sharing it with a phonogram or karaoke. Students are encouraged to perform various exercises using the words of the song, thus expanding their vocabulary; schoolchildren repeat the grammatical constructions studied in the lesson. The song, sounding at the end of the lesson, not only brings variety to the lesson, but also makes the occupation bright and dynamic. Using a video helps also to develop attention and language memory. Interest in the film increases the interest in learning a foreign language and helps actively participate in simulated conditional-speech situations aimed at performing various grammatical exercises. To practice correct and fluent oral speech, the practice of composing dialogues is used as the most common form of direct communication between people. The creation of dialogues allows us to assimilate speech patterns of the type “question-answer”, “proposal-consent (disagreement)”.

A role play is an educational device in which students learn to speak fluently within the framework of given circumstances, acting as one of the participants in a foreign-language communication, is often used in the course of training. Such games develop the ability to argue and convince the interlocutor, using learned words and grammatical constructions. Role games in the classroom give students the opportunity to relax, communicate and make decisions in the target language.

In order to learn a foreign language only desire is not enough, it will take the help of a specialist of the teacher and a certain method of studying. Unsystematic training is unlikely to bring much benefit. But if the training methodology is chosen correctly, taking into account individual characteristics and needs, then the desired final result is quite achievable in the very near future.

Many parents are wondering at what age it is possible to give a child to a language school. But the matter is not at the age, but in the method of teaching the language. Modern research indicates that it is most expedient to start learning a foreign language in 5-8 years. It is at this age that the child has the best abilities for learning a foreign language: the ability to perceive, remember, imitate. No one doubts the fact that the psychological characteristics of junior schoolchildren give them an advantage in learning a foreign language. Children at the age of 7-10 absorb a foreign language as a sponge indirectly and subconsciously.

Always take into account the age and individual characteristics of the child. Up to seven years when teaching a child a foreign language must be saved from intellectualization. They should not think through the language, but live in images: through color, through sound, through movement. Language must come to the child through the images that the child lives and feels. Abstract-theoretical thinking at this age is still alien to the child and weakens it. But fantasy and the spiritual world are awakened when he empathizes, listens to the story or retells it. It does not matter at what age, but the teaching of a foreign language should begin just as a person learns his native language in early childhood: the child's speech develops as a purely unconscious habit closely associated with sense perception and movement. As a small child, in a natural way, completely without any grammar, learns the native language, just without the introduction of grammatical rules, a foreign language should be presented to a child at a younger age.

It is very important that the child at first be immersed in the language and enjoy the beauty of his sound, get used to the language, immersed in it. And for this it is enough to sing songs with him, to learn rhymes and poems, to play various games in which language would be used as a means, and not as a goal. You can tell stories and at the same time play the puppet show. Work should be conducted only verbally, let the child learn to perceive by ear, to understand spoken speech, songs and games. Writing and conscious mastering of grammar will only repulse the child's interest in language. The best way to talk a child is by listening. Let first him get an impression on the language through a beautiful rhythm of sounding children's songs in a foreign language.

From the very beginning, students should not offer a "filtered" language, composed exclusively of "basic models" and the basic vocabulary, but on the contrary, a living language full of vivid imagery, as rich and artistic as possible, whose semantic content is not reduced to everyday banality. Just in the initial period a new language should sound for the child in all its wealth. It is no accident that any language community creates for itself a lot of poems, counters, songs. Such a "childish" speech is not limited to a purely useful sphere, it awakens joy and laughter. It pushes for movement and play.

It's not that children understand all the words. But the speech rhythm, the living in the aggregate sound of the language, in its structure, the experience of its forming force, is what matters. Before proceeding to the printed word, the child must have a sufficient experience of the oral word, which strengthens the linguistic memory. Learning a foreign language, a child must get acquainted with the objects of his environment. Different languages are not only different designations of the same subject, but different views on it. Learning the language from the very beginning should be the discovery of a new world, and not just the mastery of some new communication tool.

The imitation forces allow a child to learn a foreign language almost as easily and accurately, down to the smallest sound nuances, as earlier they allowed him to master his native speech. At the same time, close contact with the sound, which arises from the pronunciation associated with the action, is an essential support. It is necessary to play more with children, using for training not only mobile games, but also songs with movements, dances. Children begin to learn a foreign language in the process of speaking on it. At the same time, it is necessary to abandon the literal translation and use of the native language. Let the child learn to understand new words from the movements and images. Let it be a kind of game for the child, where he needs to guess what the new word can mean. When using all the numerous rhymes and songs, it is necessary to associate speech with the corporal movements of the pupil. It can be various gestures: the bird flies - waving his hands, the wind is noisy - wiggle the body with his arms raised, the bunny jumps - jumps, etc. Tell him the tale through the images, playing with dolls until he does not guess the meaning of all the words, until he begins to repeat for the teacher. How much joy he will experience when he guesses the meaning of words. And joy is an indispensable condition in mastering the language.

Children's game is a broad concept. This is a role play, when a child imagines himself a pilot, and chairs - by airplane. This is a game according to pre-established rules, where a kind of competition takes place in some form or another between the players. From the point of view of the organization of verbal material, the game is nothing more than a speech exercise. The game is also considered as a situational-variational exercise, where an opportunity is created for multiple repetition of the speech pattern under conditions that are as close as possible to real speech communication with its inherent attributes - emotionality, spontaneity, purposefulness of speech influence.

Games contribute to the implementation of important methodological tasks:

- creation of psychological readiness of children for speech communication;
- to ensure the natural need for repeated repetition of linguistic material by them;
- training of students in choosing the right speech option, which is a preparation for situational spontaneity of speech in general.

The game is a specially organized activity requiring emotional and mental strength. The game always involves making decisions - how to act, what to say, how to win? The desire to solve these problems aggravates the thinking activity of the players. And if the child at the same time will speak a foreign language? Are there great training opportunities here? Children, however, do not think about it. For them, first of all - the game is an exciting activity. This is what attracts teachers, including teachers of a foreign language. In the game, everyone is equal. It is feasible even for weak students. Moreover, a weak student can become the first in the game, resourcefulness and ingenuity are sometimes more important than knowledge of the subject. The sense of equality, the atmosphere of enthusiasm, the feeling of the feasibility of the task - all this makes it possible for the children to overcome the shyness that prevents the free use of the words of a foreign language in speech, they have a beneficial effect on learning outcomes. The language material is absorbed imperceptibly, and at the same time there is a feeling of satisfaction "it turns out that I can speak on a par with everyone". Playing, the student without much effort, with pleasure joins the learning process, forgetting that the lesson is coming. The teacher acts in a different role: he is the presenter, or the judge, or the participant in the game. Many years of experience of teachers confirms: the game is one of the strong motives in mastering students in a foreign language.

Games can be divided into two sections.

The first section consists of grammatical, lexical, phonetic and spelling games, which contribute to the formation of speech skills. Hence its name "Preparatory Games". This can include grammatical games, since mastery of grammatical material, first of all, creates an opportunity for transition to active speech of students. It is known that the training of students in the use of grammatical structures, requiring their multiple repetition, tires the children with their monotony, and the efforts expended do not bring quick satisfaction.

The second section is the so-called "Creative Games". The goal of these games is to promote the further development of speech skills and abilities. The ability to show autonomy in resolving decision-making tasks, quick reaction in communication, maximum mobilization of speech skills - the characteristic qualities of speech skills - can, as it seems to us, be manifested in auditory and speech games. Games of the second section train students in the ability to creatively use speech skills.

The learning possibilities of games are known for a long time. Many outstanding teachers rightly paid attention to the effectiveness of using games in the learning process. The success of using games depends, first of all, on the atmosphere of the necessary speech communication that the teacher creates in the classroom. It is important that students become accustomed to such communication, get carried away and become participants of the same process together with the teacher. The game contributes to the development of cognitive activity of students when learning a foreign language. It carries a considerable moral principle, for it makes mastering a foreign language joyful, creative and collective.

REFERENCES

1. Жаркова Л. А. «Игровые физкультминутки на уроках иностранного языка» // Научно-методический журнал «Иностранные языки в школе», № 1. 2009г. - с.22-28.
2. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. - М.: Просвещение, 1978г. - 159с.
3. «Игра в тренинге. Возможности игрового взаимодействия» / под ред. Е. А. Левановой - СПб.: Питер, 2007г. - 208с.
4. Николенко Л. А. Игры в педагогическом процессе. Методические рекомендации - Псков, 1997г. - 143с
5. Самоукина Н. В. Организационно - обучающие игры в образовании: Практик. Руководство // Москва: Нар. Образование, №4,1996, с.111

РОЛЬ ИГРЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ

Юсимбаева Салиха - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

Аннотация. В этой статье рассказывается о роли игры в преподавании иностранного языка в средней школе на начальном этапе. Начальный этап важен, потому что успех в овладении предметом на последующих этапах зависит от того, как тренируется на этом этапе.

В современном мире главной целью овладения любым иностранным языком является формирование способности свободно общаться на этом языке. Ролевые игры в классе дают студентам возможность расслабиться, общаться и принимать решения на целевом языке.

Ключевые слова: педагогические технологии, межкультурная коммуникация, речевая деятельность, ролевая игра.

ШЕТ ТІЛДІ ОҚЫТУДАҒЫ ОЙЫННЫҢ РӨЛІ

Юсимбаева Салиха - Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш кезеңдегі орта мектепте шет тілін оқытудағы ойын рөлі сипатталады. Бастапқы кезең өте маңызды, себебі келесі кезеңдерде объектіні игерудегі табысқа осы кезеңде қалай оқытылатынына байланысты.

Қазіргі әлемде кез-келген шет тілін меңгерудің басты мақсаты осы тілде еркін сөйлеу қабілетін қалыптастыру болып табылады. Сыныптағы рөлдік ойындар студенттерге демалуға, қарым-қатынас жасауға және мақсатты тілде шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: педагогикалық технологиялар, мәдениетаралық қарым-қатынас, сөйлеу қызметі, рөлдік ойын.

ҒТАХР 17.71.07

**ТҮРКІ ТІЛДЕС
ХАЛЫҚТАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ
ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС ТАҚЫРЫБЫ**

ҚОБЛАНОВ Ж.Т.

Ш. Есенов атындағы
Каспий технологиялар және
инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан.

e-mail: zholaman.koblanov@yu.edu.kz

ҚАРЫМСАҚОВА Б.Ә.

Ш. Есенов атындағы
Каспий технологиялар және
инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан.

e-mail: baktigul.karimsakova@yu.edu.kz

Аңдатпа. Түркі тілдес халықтар әдебиетінде ұлт-азаттық көтеріліс тақырыбы маңызды орынға ие. Драмалық туындыларда халық тарихының қилы кезеңдері, елге еңбегі сіңген батырлардың, сөз зергерлерінің өнегелі істері көркемдік-идеялық тұрғыда пайымдалып, елдің рухани өрісін кеңейтеді.

Мақалада түркі тілдес халықтары әдебиетінің драма жанрындағы ұлт азаттық көтерілісі тақырыбына жазылған шығармалардың идеялық-көркемдік ерекшеліктері қарастырылады. Автор осы драмалық туындылардың тақырыптық-идеялық және көркемдік ерекшеліктерін талдап, саралайды.

Түйінді сөздер: пьеса, драма, концепция, сахна, тартыс, кейіпкер, характер, эпизод, хронология, тарих, образ, өнер, әдебиет, идея, драматург.

Жолмырза Аймурзаев қарақалпақ халқының ұлы ақыны, демократ Бердах Қарғабайұлының өміріне арнап 1950 жылы «Бердах» атты пьеса жазды. Бұл пьесаның екі нұсқасы болды. Бірінші нұсқасы Бердахтың қайтыс болуына 50 жыл толу құрметіне арналғанымен асығыс жазылған болатын, әрі сахнада ұзақ өмір сүре алмады.

1958 жылы драмашы Бердах өміріне екінші рет қайта оралып, ақын өмір сүрген дәуірдегі тарихи оқиғаларды кең түрде қамтыды. Пьесаның бұл нұсқасын көрермен қауым жылы қарсы алды.

Мұнда XIX ғасырдың екінші жартысындағы Хиуа хандығының озбырлық саясатына қарсы Ерназар Алакөз бастаған ұлт-азаттық көтеріліс суреттелді. Сол халық көтерілісінің рухани көсемі болған Бердах ақынның образы бейнеленді. Әрине, мұндағы оқиғалар көп жылдарды қамтығандықтан, хроникалық сипат басым болды.

Пьеса Бердах өмірінің жас кезін, жігіттік шағын, үйлену тойын суреттеуден басталады. Соңғы көріністерде ақынның қартайған шағын көрсетеді. Пьесада әртүрлі қызықты оқиғалар көп болғандықтан да оқиға тартысы созылып кетеді. Ғұмырнамалық–тарихи тақырыпқа барған жазушының суреткерлік концепциясы жоқ болса, хронология жетегінде кетіп қалуы қиын емес. Негізінде тарихи белгілі адамдардың өзгеше сипаты, даралық қасиеті бір үлкен ісімен, аршынды қимылымен көрінгені қажет. Әйтпесе, жіпке тізгендей етіп белгілі адамның өмір фактілерін сыдырта баяндай беру көркемдік атаулыға, әсемдік әлеміне апармай, соқыр тұман құшағына сүңгітіп жіберуі оп-оңай.

Пьесада былай басталады: Арал теңізінің жағасы. Бердахтың үйі. Жарлы халық жиналып, ақынның үйлену тойын тойлап жатыр. Музыка ойналады. Қыздар ән айтады. Сахнаға ақын Күнхожа шығады:

Батыр халық аттанар,
Соққы беріп жауына.
Ешбір қасқыр шаптырмас,
Халқының дүркін тойына,
Деп жиналған халайық,
Құтты болсын айтамыз,
Бердахжанның тойына!

Бердах: «Ел кәдесі - ерге сабақ» деген. Келгендеріңізге рақмет. Тілектес болғандарыңа қуаныштымын. Тойдың аты менікі болғанымен, заты сіздердікі. Сіздерден аяр жаным жоқ.

Жетімнен жетіліп, ержеткен жайым бар. Той салты халықтікі. Тойды бастап, тойлайтын өздеріңіз! Бірлікті, батырлықты, ақылгөйлік, даналықты да өз қолдарыңызға бердім.

Ерназар кенегес:

Бисіз, биліксіз,
Батырсыз, байсыз,
Ахунсыз, ишансыз,
Молдасыз, меймансыз,
Той бастаған қайсы ойсыз?

Күнхожа:

Ақылдыға ақыл қоссаң,
Ол өмірдің көлі болады.
Сол көлде жүзе білмеген жан,
Әрине өлі болады.

Нұрман:

Малға келгеніміз жоқ,
Мал үшін деп жүргеніміз жоқ,
Жесірімізді іздеп келдік,
Келінді көреміз,
Өзіміздікі болса алып кетеміз.

Бердах:

Зорлап алған адамым жоқ,
Адамды ұрлаған ұрыны көргенім де жоқ.
Өзіме ұқсаған жарлының,
Екі көзінен қаны аққан зарлының
Қызын алып келіп отырмын [1,126].

Осылай Бердахтың кедейлігін бетіне басудан басталған драмалық диалог соңғы шымылдық жабылғанша бір рет те бәсеңдемейді.

Пьесадағы негізгі тартыс бай мен кедейдің арасындағы тартысқа құрылған. Демек, пьесада конфликт бар. Ол – Бердах бастаған халықтық күштің ханға, бай мен билерге өзінің үкімін айтып, қарсы тұруы. Осы сияқты әлеуметтік маңызы күшті өмірлік конфликт пьесада шын драмалық конфликтінің дәрежесіне көтеріле алғандығын көреміз.

Бұл пьесадағы қайсы кейіпкерді алып қарасақ та, жеке тоқталып сөз етуге тұрарлық күшті характерлер екендігін байқаймыз. Пьесаның негізгі кейіпкері – Бердах. Ол басқа кейіпкерлерге ұқсамайтын өзіндік қасиеті, өзгешелігі бар дара тұлға. Бердах халықтың мұңын мұндап, жоғын жоқтайды. Үлкен ойдың иесі. Әрбір сөзін ойлап айтатын, терең толғанып, халыққа қайтсем пайда келтіремін дейтін адам. Пьесаның бірінші актісіндегі алғашқы көрініс Бердахтың үйлену тойы болып жатқан жерден басталады.

Перде ашылғанда біз тойға жиналған халықтың ортасында сөз сөйлеп тұрған Бердахты көреміз. Бердахтың алғаш сөз бастауынан-ақ халық ұлы екенін байқаймыз.

«Ел кәдесі - ерге сабақ» деген. Келгендеріңізге рақмет. Тілектес болғандарыңа қуаныштымын. Тойдың аты менікі болғанымен, заты сіздердікі. Сіздерден аяр жаным жоқ.

Жетімнен жетіліп, ержеткен жайым бар. Той салты халықтікі. Тойды бастап, тойлайтын өздеріңіз! Бірлікті, батырлықты, ақылгөйлік, даналықты да өз қолдарыңызға бердім»[1,128]- деп жиналған халыққа ризашылығын білдіреді.

Бердах образы пьесада мұнан әрі дамып, өсіп отырады. Ол әрқандай зорлық-зомбылыққа, әділетсіздікке төзбейді. Мысалы, Бердахтың тойын бұзу ниетімен келген байлардың қол шоқпарлары Ерназар кенегес, Құтым сопы, Нұрман сияқтыларға өзінің өткір тілі, ұятты сөздерімен соққы береді.

Зорлап алған адамым жоқ,
Адамды ұрлаған ұрыны көргенім де жоқ.
Өзіме ұқсаған жарлының,
Екі көзінен қаны аққан зарлының
Қызын алып келіп отырмын, - дейді Бердах.

Пьесаның бірінші пердесінің екінші көрінісінде Бердах ханның салған салығына қарсы болып, күйінеді, халықтың аянышты халіне ашынады.

Былырғыдан биыл жаман,
Қалай-қалай болды заман,
Кедей-кепшік қалмай аман,
Он тілладан келді салық.
Бұл салықты салған құрысын,
Және зорлап алған құрысын,
Және қастық қылған құрысын,
Халықтың жүрегін жарды аштық,- дейді ол.

Бұл күрес жолында Бердах қаншама азап, ақырет көрсе де өзінің төзімділігін, ерлігін жоғалтпайды. Ерназар кенегес, Құтым сопы, Нұрман сияқты екіжүзді халық сатқындарының қолымен Хиуа ханы оның алдына қаншама тосқауыл қояды. Солардың қолымен халықты күреске бастаушы халық батыры Ерназар Алакөзді өлтіреді, Бердахтың жалғыз қызы Хұрлиманды тұтқынға түсіріп, зынданға тастайды. Бірақ осылардың біріне де мойымаған Бердах пьесаның соңында халықты ханға, билерге, байларға қарсы үлкен көтеріліске үндейді. Осылайша пьесадағы Бердах бейнесі өте нанымды, сәтті шыққан бейне екенін байқауымызға болады.

Пьесада бұдан басқа да жақсы сомдалған бірнеше характерлерді де ұшыратамыз. Олар Ерназар Алакөз, Күнхожа, Қалқабай, Таймас, Ерназар кенегес, Құтым сопы, Нұрман характерлері. Бұлардың ішінде Ерназар Алакөз бейнесін атап айтсақ болады. Ерназар Алакөз характері өзіндік ерекшелікке ие характер. Ол - ержүрек, батыр, Хиуа ханына қарсы көтерілген халықтың көсемі. «Қаратауда ханның мың жылқысы бар. Ол хандікі емес, халықтікі. Соны жігіттермен айдап қайтасың. Мың жылқыны халыққа үлестіріп береміз», - дейді, алдына бас иіп келген Ерназар кенегеске. Оның осы әрекетінің өзінде ханға қарсылық бар.

Драмашы пьесаның бастапқы үш көрінісінде осы Ерназар Алакөз бейнесін орталық кейіпкер етіп көрсетуге ұмтылады. Бұл, әрине, Ерназар Алакөздің характерін ашуда үлкен маңызы бар.

Пьесада сәтті шыққан характердің бірі – Құтым сопы. Ол өте айлакер, сұм, өзінің қара басы үшін халықтың мүддесін сатқан, азғын адам. Драмашы бұл адамның характерін өте шебер жасаған. «Хан ат басындай алтын берсе, бір Ерназар емес, мың Ерназардың басын аламын», - деген Құтым сопы көтеріліс кезінде халық батыры Ерназар Алакөзді

атып өлтіреді. Бірақ оның осы қылмысы соңынан әшкереленіп, халық оны суға батырып өлтіреді.

Пьесаның келесі екі көрінісі Бердахтың қызы ақын Хұрлиманды суреттеуге арналады. Мұнан соңғы екі көріністе Хиуа ханының зорлық-зомбылығы, халыққа істеген қиянаты ашылып беріледі. Пьесаның ең соңғы көрінісінде ғана Бердах шешуші орынға шығады.

Енді бұл пьесаның жетістіктерімен бірге кейбір кемшіліктерін де атап өтуіміз қажет. Драмашының сюжет құруында кейбір эпизодтар өте сенімсіз шыққан. Мысалы, ұнамсыз образдардың бірі Нұрман пьесаның басында Бердахтың тойына өз руының ақсақалы ретінде құда болып келеді. Ал төртінші көріністе болса, біз Нұрманды Бердахтың қызы Хұрлиманды сүйген жас жігіт образында көреміз. Осындай қарама-қайшылықтарды хорезм батыры, өзбек жігіті Таймас образында да кездестіреміз.

Пьесада жақсы таңдалып, кейін ашылмай қалған образдарды да ұшыратуға болады. Олар Күнхожа ақын, Құмар кемпір, Таймас, Қалқабай, Қоразбек т.б. Бірінші көріністе олар оқырмандардың көңілін өзіне аударса, соңғы көріністерде елеусіз қалады.

Қарақалпақ халқының ұлт-азаттық көтерілісіне арналған тағы бір шығарма – «Айгүл мен Абат» атты музыкалы драма. Авторы Жолмырза Аймурзаев. Оқиғасы – кедей жігіт Абат өзі сияқты жетім Айгүл деген қызға ғашық. Олардың махаббатына осы ауылдағы бай Палымбет паллақ кедергі болады. Айгүлді өзі әйел үстіне алғысы келеді. Ол үшін қыздың жақсы көрген жігіті Абатты әскердің қара жұмысына жібереді. Сөйтіп мақсатына жетеді. Бірер жылдан кейін Абат елге қызыл әскерлермен бірге келіп, кеңес өкіметін орнатуға атсалысады. Палымбет паллақ та, екіжүзді әйел Үзілдік те өз жазасын алады.

Пьеса тақырып жағынан Мұхтар Әуезовтің «Түнгі сарын», Бейімбет Майлин мен Ғабит Мүсіреповтің «Аманкелдісіне» ұқсайды. Әсіресе, «Түнгі сарындағы» Жүзтайлаққа Үзілдік көбірек ұқсар еді. Әрине, сырттай ғана ұқсайды.

1916 жылғы көтеріліс тақырыбы Орта Азия мен Қазақстан халықтары әдебиетінде кеңінен көрініс тапты. Көтерілістің пайда болу себептері, өрістеуі, жеңілу факторының ұқсастығынан шығар қазақ, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, түрікмен жазушыларының туындылары бір-бірімен үндесіп жатады. Қазақ әдебиетінде Сәбит Мұқановтың «Ботакөз» романы, Мұхтар Әуезовтің «Түнгі сарын», Бейімбет Майлиннің «Жалбыр» атты пьесалары, Берді Кербалаевтың «Алып адамдар», өзбек әдебиетінде Айбектің «Қасиетті қан» романы – 1916 жылғы халық көтерілісін суреттеуге арналған шығармалар. Психологиялық талдауға шебер Айбек революция алдындағы өзбек халқы өмірінің көп шындығын қаз-қалпында береді. Мырзақәрім байдың есігінде жүрген малай Жолшының азаттық күреске бет бұруын жазушы сенімді суреттейді. Ал, қазақ қаламгері М.Әуезовтің «Түнгі сарын» пьесасы қазақтың реалистік драматургиясының негізін қалаған тұңғыш шығарма. «Түнгі сарын» пьесасы 1916 жылғы қазақ даласында болған ұлт-азаттық қозғалыстың мәнін ашқан, қазақ қоғамының революцияға дейінгі тарихи шындығын типтік жағдайда суреттеген құнды шығарма.

Пьесада образдар түгелдей дерлік толыққанды әрі есте қалатын айқын характерлер болып шыққан. Жантас пен Тәнеке халықтың ортасынан шыққан батырлар. Жантас - қажырлы, өжет, жігерлі, парасатты жігіт. Ол жеке өз өміріне байланысты көптеген қасіретті жайларды басынан кешіреді. Нұрқан сияқты зұлымдар оның сүйген қызы Мөржанды зорлап, масқара қылғысы келеді. Одан ештеңе шықпағаннан кейін, Жүзтайлақтың эззілдігімен надандық тұзағына түскен Ділдәні баласы Жантасқа қарсы айдап салады. Ол Жантастың ізіне ермей, біреудің есігінде малай болып қалады. Мұндай жағдайлардың бәріне Жантас қиналады. Бірақ ол алға қойған мақсатынан қайтпайды. Жеңілген тұста да Жантас мойымайды.

Пьесадағы жағымсыз кейіпкерлердің ішінде ең сәтті шыққан - Жүзтайлақ характері. Ол қазақ драматургиясында бұрын-соңды болмаған бейне. Адам бойындағы

азғындықтың бәрі осы Жүзтайлақ бейнесіне жинақталған. Ол өз ойын іске асыру үшін қандай сорақылықтан да бас тартпайтын жан. Жанын да, тәнін, арын да сол жолға құрбандыққа шалуға дайын. Мысалы, өзінің сайқалдық әрекеттерімен арбап, Жүністі тыңшылыққа пайдаланады. Аңғал мұғалім Сапаның да басын айналдырып, өзінен дәмегөй қылады.

Пьесадағы көп қырлы бейненің бірі осы – Сапа бейнесі. Ол алғашында аңғалдықпен Жүзтайлаққа ғашық болып, дос пен дұшпанды айыра алмай арпалысады. Кейін көзі ашылып, дұрыс жолға түседі.

Мұхтар Әуезовтің бұл пьесасы идеялық мазмұны жағынан да, көркемдік дәрежесі жағынан да сол кезеңдегі қазақ драматургиясындағы шоқтығы биік шығармасы болды.

Бейімбет Майлин мен Ғабит Мүсіреповтің «Аманкелді» пьесасы да 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тақырыбына арналған. Пьеса 1934 жылы жазылып, 1935 жылы жеке кітапша болып жарияланды. Авторлар пьесаны қайта өңдеп, пьесаның өңделген нұсқасы 1937 жылы театр сахнасына қойылды.

Бұл пьесада көтерілген тартыстың нанымды суреттелуі, ондағы характерлердің шебер жасалып, әрбір кейіпкердің өз іс-әрекеттерімен дараланып көрінуінде жатыр. Ал, бірнеше образдардың, күшті характерлердің шығуы, олардың бір-біріне ұқсамай, әрқайсысы өзіне ғана тән қасиеттермен дараланып көрінуі – пьесадағы негізгі тартыстың нанымды түрде берілуіне тығыз байланысты.

Пьесаның негізгі кейіпкері – Аманкелді. Ол пьесадағы басқа кейіпкерлердің ешқайсысына ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктері бар образ.

Ол қара күшке сенген бұрынғының аңғал батыры емес, үлкен ақылдың иесі. Әрбір қадамын аңдап басатын, әрбір сөзін ойлап айтатын, әрбір сәтті іске де, әрбір сәтсіз іске де мән беріп, терең толғанып, халықтың пайдасына шешу жағын көп қарастыратын адам.

Қарсақбайдан үш жүз жұмысшы келіп қосылғанда, ол туды сүйіп тұрып ант береді. Өзінің бойын кернеген ішкі сезімін түгел ақтарады: «Жұмыскер жұртым, оң қолымда сенің туың болар қашанда! Елдің арман, тілегінің алдында азаттық үшін төгілер қан, ағар жасты, тартар азап, ауыр бейнетті алып, қасық қаным қалғанша адал ниет, ақ тілегіңнен аумасыма ел атымен ант етемін!» [2,59].

Аманкелді өмірдің даму заңын түсінегін, тарихи жағдайға дұрыс бағасын бере алатын адам ретінде суреттеледі. Оның Петрмен сырласқан мына бір бейнесін алайық:

Аманкелді: Бір дүние жаңарып жатса, енді бір дүние ескіріп жатады, ә? Тез жаңарар, тез ескірттер заманға жетіппіз, Петр! Ескіні көріп – жаңаны, жаңаны көріп – ескіні түсінеді екеміз-ау өзі...

Петр: Оны неге айттың, комиссар?

Аманкелді: Солдатқа қарап – сарбазды, Кетеге қарап – Мұңайтпасты танығандаймын... Жаңа заманның лебі ғана келіп еді, бұрынғыдан не қалды ескірмеген, сарбаз жаңарып солдат болып еді, мыңбасыларым ескіріп қалды. Кете батыр қалмады ма ескіріп...

Петр: Оның орнына Көпжасаров шықты.

Аманкелді: Жоқ, оның орнына шыққан жоқ, ол жаңа топыраққа шықты [2,87].

Өмір үздіксіз өсіп отырады, автор өз оқушысын сол үздіксіз өсу үдерісіндегі өмірдің дамуынан қалмай бірге өсуге, ескілігін байқап, жаңаның жаңалығын сезіп, біліп отыруға меңзейді. Бұл пьесадағы әлеуметтік-қоғамдық мәні бар тартыс дегеніміздің де мәнісі осында.

Орыстың ұлы жазушысы А.М.Горький бір затты әсірелеп көрсету және типтендіру туралы былай деп жазған еді: «Өнер жақсыны әсірелегенде оның онан да жақсы болуын көздейді, адамға зиян, оны кемітетін жаман нәрсені әсірелегенде адамның бойында оған деген жиреніштің пайда болуын, өмірдің сорақы жақтарын құртуға ерікті бейімдеуін көздейді. Өзінің негізінде өнер – бір нәрсені не жақтап қостайды, не оған қарсы күреседі.

Немқұрайды қарайтын өнер жоқ және болмайды да, адам фотографиялық аппарат емес, ол өмір шындығын белгілеп жазып қоймайды, не оны жақтайды, не өзгертеді, құртады».

Демек, Ғ.Мүсірепов Аманкелдінің бейнесін әсірелеп көрсету арқылы оның характерін тереңірек айқындай түседі. Бұл жазушының асқан шеберлігін дәлелдейді. Яғни, А.М.Горький айтқандай «... Көркемдік дәрежесі жоғары әдебиеттің барлық үлгілі шығармаларының құндылығы өмірді әсірелеп көрсете алғандығында, өмір құбылыстарын кең ұғымда типтендіре білгендігінде»[3,56].

Қырғыз әдебиетінде де 1916 жыл туралы шығармалар баршылық. Олардың қатарына Қасымалы Жантошевтың «Алым мен Мария», Жүсіп Тұрысбековтың «Ажал орнына» атты драмаларын жатқызамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аймурзаев Ж. Шығармалары. II-том. Нөкіс. 1962.
2. Ордалиев С. Конфликт және характер. Алматы. 2016.
3. Нұрғалиев Р. Күретамыр. Алматы. 2019.

ТЕМА НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ В ЛИТЕРАТУРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Кобланов Жоламан Таубайович - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

Каримсакова Бактыгуль Абдымухановна - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

Аннотация. Тема национально-освободительного восстания занимает важное место в литературе тюркоязычных народов. В драматических произведениях художественно-идейное осмысление сложных периодов истории народа, нравственных дел заслуженных героев, мастеров слова расширяет духовное пространство страны.

В статье рассматриваются идейно-художественные особенности произведений литературы тюркоязычных народов на тему национально-освободительного восстания в драматическом жанре. Автор анализирует и дифференцирует тематико-идейные и художественные особенности этих драматических произведений.

Ключевые слова: пьеса, драма, концепция, сцена, конфликт, персонаж, характер, эпизод, хронология, история, образ, искусство, литература, идея, драматург.

THEME OF THE NATIONAL LIBERATION UPGRADE IN THE LITERATURE OF TURKISH PEOPLES

Koblanov Zholaman. Taubayevich - Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Karimsakova Baktygul Abdimuhanovna - Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. The theme of national liberation uprising occupies an important place in the literature of Turkic-speaking peoples. In the dramatic works, the difficult periods of the people's history, the moral deeds of the honored heroes and jewelers of the country are interpreted in an artistic and ideological way, expanding the spiritual field of the country.

The article considers the ideological and artistic features of the works of the Turkic-speaking peoples on the theme of the national liberation uprising in the genre of drama. The author analyzes and analyzes the thematic-ideological and artistic features of these dramatic works.

Keywords: play, drama, concept, scene, conflict, character, character, episode, chronology, history, image, art, literature, idea, playwright.

IRSTI 16.21.47

**THE CORRELATION
OF THE ASPECT OF FEELINGS AND
EMOTIONS WITH PHILOSOPHY AND PSYCHOLOGY**

SADYKOVA S.A.

K.Zhubanov Aktobe Regional
University, Aktobe, Kazakhstan
e-mail: sauleda@mail.ru

USPANOVA ZH.B.

K.Zhubanov Aktobe Regional
University, Aktobe, Kazakhstan
e-mail: zhanuspanova@mail.ru

Abstract. This article examines the phenomenon of feeling, describes its manifestation in the linguistic aspect of the person and analyzes the processes that take place in this process. The types of emotional aspects mentioned in the works of various linguists are analyzed. In addition, the linguistic nature of the expression of feelings in the language is defined, the aspects highlighted in the language are emphasized, feelings as a phenomenon are grouped according to their qualitative features and linguistic means of their expression are identified. Definitions of different linguists are analyzed in terms of language and emotional meanings. The phenomenon of feelings is analyzed in terms of the current level of development of linguistics and addresses topical issues such as the manifestation of the human factor in language. The functions of language are considered in conjunction with its sensory functions, the meaning of language as a general tool for this purpose is comprehensively revealed. It defines a person's worldview, different emotional states of feeling, the world of art and the language of national identity. In linguistics, the study of the peculiarities and problems of the study of linguistic phenomena that express feelings reveals the relationship between their main types. This study presents examples of language structures that express feelings in the language. The study of this phenomenon gives writers, poets, linguists and other creative professionals a prerequisite for the development of feelings vocabulary.

Key words: feeling, emotions, phenomena, vocabulary, language aspects, literature, genres, the notion of feelings.

The human problem and particularly human processes represented in language are now considered in the study of many sciences and form the basis and subject of interdisciplinary research. In recent years, the process of transition to the anthropological paradigm in linguistics has strengthened the interdisciplinary connection of research based on "human-language-culture", "human-language-thinking". The study of some linguistic units and linguistic phenomena is not limited to the field of linguistics, but requires consideration of the problem using the achievements of other fields of science and research methods. N.V. Kirichenko writes: "Within the framework of linguistics, feelings and emotions have traditionally been considered as some kind of peripheral phenomenon, and for the time being, linguistics does not have a sufficient amount of fundamental research. For a number of reasons it is possible to study the fact that linguistics was based on the study of written text, and the analysis was based only on emotionally colored vocabulary. The combination of today's science contributes to the fact that linguistics is used to study the senses and emotions acquired in related areas (in psychology and philosophy)" [1]

One such issue is the linguistic representation of human feelings and emotions, which are taken as the object of study, because they are a phenomenon directly related to the human soul

and actions. Human feelings and emotions are the object of study not only in linguistics, but also in a number of natural and human sciences, in particular, literature, philosophy, psychology, pedagogy, physiology, medicine, biochemistry, sociology and ethics.

Talking about the relevance of the studies directed to the scientific methodology of feelings and emotions in language, the researcher V.G. Pinigin writes: "The relevance of the study of feelings and emotional processes and, in particular, their resilience is determined by theoretical, as well as practical questions. On the one hand, one of the main tasks of linguistics is the study of the natural basis of personality and the study of the basis of individual differences, including and in the emotional sphere; on the other hand, in the depth of knowledge of typical features of the manifestation of feelings and emotions a number of areas of public practice is necessary and one of the most important among them - the area of education " [2]

Apparently, as a result of the intersection of linguistics and other sciences, new branches of linguistics have emerged. From the intersection of linguistics and literary science came stylistics, from the intersection of linguistics and sociology came social linguistics, from the intersection of linguistics and psychology came psycholinguistics, from the intersection of linguistics and cultural studies came linguistics, ethnolinguistics came from the intersection of linguistics and ethnography. Also, neurolinguistics, paralinguistics, linguo-semiotics and others are new disciplines that have emerged as a result of interdisciplinary research of last few decades.

The philosophical and psychological sciences consider that feelings and emotional processes are one of the forms of representation, recognition and evaluation of objective reality. Feelings and emotional phenomena began to be studied linguistically later than in these sciences. Despite the fact that the feelings and emotional processes have been studied to some extent philosophically and psychologically, the problem of developing a unified psycho-linguistic theory of feelings and emotions has not yet been resolved. Therefore, it is very difficult for linguists to solve the problem of expressing feelings and emotions through language.

The transition of scientists to the study of the very core of the personality by means of language to a certain extent outstripped the formulation of the principles of anthropocentrism as the dominant direction of the late XX - early XXI centuries, it was emotiologists who proposed a new model of a linguistic personality, taking into account the subjective sphere of a person: "in the content of a linguistic personality the emotional component is fully included into none of these macro-puzzles of knowledge and micro-puzzles constituting them" [3].

It has long been known that whoever owns the word -owns the world. Started ten years ago by V.I. Shakhovskii, the study of discursive nomens and creatures that determine the expression of language and the very nature of the presentation of material is, in fact, a chronicle of socio-cultural values and their temporal dynamics [4]. It is through an emotional attitude to events and facts that the value space of a person's life is formed. Discursive nomens and creatures that capture the most emotionally "hot" points of our everyday life, become cultural and historical landmarks by which the next generations will judge our time.

Using the notation proposed by V.Z. Demjankov to characterize cognitive science [5], we can say that linguistics of feelings today is a whole "federation of disciplines" in which emotional phonetics, emotional semantics, emotional syntax, emotional onomastics, emotional communication, emotional discourse, emotional didactics, emotional conflictology, emotional linguoecology are highlighted. And, as practice shows, this is not a closed list of its areas.

One of the fields of study in the science of linguistic vocabulary, which is a combination of several disciplines, is the attempt of people to express feelings and emotions in one or another particular way depending on the environment the utterance is produced. That is the reason why in the texts from international conferences of linguists more and more attention is paid to this direction in lexicology. Moreover lots of comparisons are based on a mechanism that allows us to systematically regulate human feelings and emotions in the form of double contradictions, such as "love-hate", "joy-sorrow", "anger-kindness", "friendship-enmity", etc. Such semantic

antonyms are a sign of logical contradictions caused not only by the characteristics of humanity as a whole, but also by factors specific to a particular nation, such as mentality, worldview and outlook on life.

When considering the relationship between language and feelings, we must not forget that these phenomena are not separate or independent of each other, and do not occur without the direct participation of man. Recognition of the world around us begins with feelings and actions related to objective reality through the sensations radiating in the human mind. If one of the means of knowing the world is perception, then language is a means of materializing the human language. The question is how a person feels about the environment, how they interact with each other, and what is most important in language [6]. At present, these issues are becoming increasingly important and solutions are necessary to be found.

In the course of life, a person experiences different feelings, which are called by special words and are given a particular meaning. The transformation of the names of these feelings into various symbols and patterns takes place under the influence of the native language. According to W. von Humboldt: "Different languages do not say the same thing in different ways, but feel it differently" [7]. This means that the image of feelings in a particular language is, on the one hand, universal, and, on the other hand, has special characteristics of the nation: each nation feels the feelings to some extent independently, through the prism of their native language.

The scientific novelty of the research works discussed in this article is the importance and scientific significance of aspects of Kazakh feelings vocabulary which is a new and quite promising direction in linguistics. Also, the presented analysis of the ways in the expression of feelings through words using language vocabulary makes this area of investigation new and promising from the aspect of language science. While it may seem that simple words are not enough to convey feelings, therefore, the complex feelings of the character's condition must come to the reader's attention. In this regard, the knowledge about the state of emotional condition helps a lot. Considering this from the point of linguistics, psychology and philosophy, feelings on a language structure are mirrored in this research work. Several aspects of behavior are considered which can be encountered by reading sources such as Allan PISA's "The Language of Movement", and then skillfully using them in the text. As the saying goes, "A good writer is someone who has always been a psychologist."

From philosophical point of view scientific researches on human relations were developed in the late nineteenth and early twentieth centuries through an existentialist approach to philosophy. The main problem of existentialism is the world of the human person. One of the founders of existentialism was S. Kierkegaard. His philosophy emphasizes person's emotional state of feeling, such as fear and anxiety. According to him, fear and anxiety also affect a person's conversion to religion and interaction with other human beings. Severe suffering and stress allow a person to rise spiritually. C. Kierkegaard believes that categories such as the concept of fear, freedom, stress and guilt are the main attributes of human life. He said: "True fear is the fear of God; only he who is truly accustomed to fear can learn the highest" [8].

F.M. Dostoevsky writes: "If there is no God, there is no prohibition" [9]. Concerning the soul of God and man Kierkegaard said, "Without God, man would feel left out, for he would not be able to support himself or anyone else. On the other hand, without God, we would be deprived of the moral values and warnings that govern our behavior".

Folk wisdom was able to intuitively understand the inner connection between the beauty of the body and the beauty of the soul: this is what the Kazakh proverb "Tusi zhylydan tunilme (lit. not be disappointed by a person with warmth on face) is about."

S.A. Mazhinbekov in his work on "The harmony of soul and body: cultural and philosophical analysis" said: "In the natural sciences (anatomy, biophysics, physiology, biochemistry, etc.) the human body is considered beyond these existential, reflexive properties and becomes a mechanism that works in a biological mode. However, again, although there is a characteristic "mechanism", it acts in a special way (self-perceiving and perceptive). It is not just

a biological substrate for a typical person (of course, this is also important). High mood and positive feelings occurring in the way how person speaks are one of the first values "[10].

From psychological aspect intuition, perception, illusion, thinking, imagination, will, feelings, etc. are seen as human cognition of objects and phenomena. Mental processes are also directly related to representation of human feelings and emotions in language. About the process of human thinking Zharykbayev writes: "Feelings, emotions and perceptions are not enough to fully understand the outside world. We know things and phenomena that we cannot know directly only by thinking. In the process of perception, simple conclusions are drawn about the objects and phenomena of the external world. But simple conclusions do not reveal the internal structure of objects and phenomena of the external world, its necessary relations and connections. Human activity is especially evident in the solution of various problems in conjunction with each other " [11].

K. Zharykbayev also writes: "Feeling is a type of mental process that occurs as a result of whether the objects and phenomena of the external world correspond to human needs. Feelings are one of the most complex mental processes. Feelings come in many forms, depending on the needs of human life and relationships. " In his work he also mentions: "Different needs are met in different ways, causing a person many pleasant and unpleasant feelings: hatred, fear, confusion, nausea, boredom, etc. There are many types of such feelings and emotions and so far, so many ways of describing them through language" . Although the author writes that "it is necessary to be able to distinguish between emotions and feelings", it is difficult to distinguish between feelings and emotions, as can be seen from his use of "feelings of fear" and "emotions of fear" in the work.

Specialists are still studying the effects of different feelings and emotions on humans, the direct connection with some parts of the human body, because it is a complex phenomenon with many unsolved mysteries. About this V.K. Vilyunas writes: "About the close connection that exists between the feelings and emotions and activities of the organism, it is a fact that any emotional state of feeling is accompanied by many changes in man. Attempts to link these changes with specific feelings or emotions were taken repeatedly and were aimed at proving that complexes of human changes are accompanied by different subjectively experienced ones. However, it is difficult to establish that some of the subjectively given to us, such as heterogeneous emotional experiences, are accompanied by such organic changes and not removed " [12].

As a result of the analysis of numerous units with the semantics of feelings and their functioning in artistic and natural speech communication, three semantic statuses of feelings have been identified:

the status of obligatory (denotative) emotiveness; this is actually the emotive meaning of the word which expresses a feeling, it is the only component of its lexical meaning;

the status of optional, in relation to the logical-subject component of lexical sense, emotiveness; this is an actual seme connotation;

the status of potential emotiveness, which constitutes the emotive potential of the word which expresses a feeling.

In the intercultural aspect, linguistics of feelings has proved the need to master the emotive code of a foreign language for the purpose of adequate intercultural emotional communication in mass media. This particular direction of linguistics has convincingly proved that emotional and emotive competence in expressing feelings must be included in the communicative competence of a linguistic person who uses both native and foreign languages.

The linguistics of feelings has established that the emotive potential of a language is communicatively significant in inter-language communication: in the process of translating one language into another, knowledge about the national and cultural specifics of the picture of the world, including its emotional fragments, manifested in the code of the languages used, becomes especially relevant. Feelings are a universal, but their reflections in the language are nationally

specific, therefore, the component of the senses of the semantics of the language, according to the opinion of emotiologists, should naturally be considered as part of its cultural aspect.

The ways of naming and expressing feelings in various languages have, in addition to differences, basic characteristics due to the general linguistic and psycholinguistic laws of the linguistic ability of native speakers.

The linguistics of feelings came close to the need to create dictionaries of a new type - dictionaries of the emotive lexical-phraseological fund of the language and dictionaries of the particular type, for example, a dictionary of the lexical-semantic field of feelings of a particular language as well as translation dictionaries [13]. The latter type is especially necessary for intercultural artistic communication, since the translation of emotive meanings from one language to another seems to be a serious obstacle to the adequacy and equivalence of the source text and the target text.

Thanks to the linguistics of feelings, modern lexicographers have realized the need to develop a dictionary of emotive lacunae. The compilation of such a dictionary requires a special lexical-graphic methodology, since even direct double-lingual correspondences of neutral vocabulary are most often impossible (compare the words “drug” and “friend” analyzed by A. Wierzbicka) [14].

The play of human feelings, in which all human beings take part every day, requires mastery of both theory and semiotics of feelings. In most cases, people are not interested in the actual information itself, but in the feelings and sensations associated with it, provoking the release of adrenaline and changing the chemical composition of the blood. It seems possible to talk not only about the unquenchable thirst for expression, but also about the thirst for feelings that a person strives for in his communicative activity.

That is why the challenge thrown down by the senses to linguistics was accepted by it at the end of the last century and has received by today a successful development in the form of an enormous amount of knowledge about the linguistics of feelings.

REFERENCES

1. Kirichenko N.V. Expressive means of sounding advertising text. – Voronezh: Collection of articles on linguistics, 2007 – P.255.
2. Pinigin G.V. Emotionality and its age-sex characteristics. – St.Petersburg: Collection of scientific works, 2002. – P.130.
3. Danes F. Cognition and Emotion in Discourse Interaction: A Preliminary Survey of the Field. – Berlin: Preprints of the Plenary Session papers, 14th International Congress of Linguists, 1987 - PP.272-291.
4. Shakhovskii V.I. Changing Picture of the World in Dynamics of Language and Discourse. – Volgograd: Volgograd State University Messenger, 2015 - T2. – PP.7-20.
5. Demjankov V.Z. Cognitive Linguistics As a Kind of Interpretive Approach. – Barnaul: Linguistic issues, 1994. - PP.17-33.
6. Goleman D. Emotional Intelligence. – California: Bantam Books. - P.357.
7. Alpatov V.M. Wilhelm von Humboldt. – Moscow: The History of Linguistic Studies, 1999. – P.149.
8. Kierkegaard S. Fear and trembling. – Denmark: Upbuilding discourses, 1993. – P.199.
9. Dostoyevski F.M. Selected works in three volumes. – Novosibirsk: Actual problems of lexicology and word formation, 2004. – T:3. – P.525.
10. Mazhinbekov S.A. Harmony of soul and body: cultural and philosophical analysis. – Almaty: The writer, 2007. – P.124.
11. Zharykbayev K. Basics of science. – Almaty: The Community of higher education institutions, 2002. – P.415.

12. Vilyunas V.K. The main problems of the psychological theory of emotion. – St.Petersburg: The psychology of feelings and emotions, 2007. – PP.9-16.
13. Johnson-Laird P.N., Oatley K. The Language Of Emotions: An Analysis Of Semantic Field. – New York: Cognition And Emotion, 1989. – Т.3. – PP.81-123.
14. Wierzbicka A. Language. Culture. Cognition. – Moscow: Russian Dictionaries, 1996. - P.412.

КОРРЕЛЯЦИЯ АСПЕКТА ЧУВСТВ И ЭМОЦИИ С ФИЛОСОФИИ И ПСИХОЛОГИИ

Садыкова Сауле Алтынбаевна - Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова Актөбе, Қазақстан.

Успанова Жанаргуль Бекетовна- Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова Актөбе, Қазақстан.

Аннотация. В статье исследуется феномен чувства, описывается его проявление в лингвистическом аспекте человека и анализируются процессы, протекающие в этом процессе. Проанализированы типы эмоциональных аспектов, упомянутых в работах разных лингвистов. Кроме того, определяется лингвистическая природа выражения чувств на языке, выделяются аспекты, встречающиеся в языке; чувства как явление сгруппированы по их качественным признакам и выделены языковые средства их выражения. Определения разных лингвистов анализируются с точки зрения языковых и эмоциональных значений. Феномен чувств анализируется с точки зрения современного уровня развития лингвистики и затрагивает такие актуальные вопросы, как проявление человеческого фактора в языке. Функции языка рассматриваются во взаимосвязи с его сенсорными функциями, всесторонне раскрывается значение языка как общего инструмента для этой цели. Определяется мировоззрение человека, различные эмоциональные состояния чувств, мир искусства и язык национальной идентичности. В лингвистике изучение особенностей и проблем изучения языковых явлений, выражающих чувства, выявляет взаимосвязь между их основными типами. В этом исследовании представлены примеры языковых структур, выражающих чувства в языке. Изучение этого явления дает писателям, поэтам, лингвистам и другим творческим деятелям предпосылку для развития словарного запаса чувств.

Ключевые слова: чувство, эмоции, явления, лексика, языковые аспекты, литература, жанры, понятие чувств.

СЕЗІМДЕР АСПЕКТІСІНІҢ КОРРЕЛЯЦИЯСЫ ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ БАР ЭМОЦИЯЛАР

Садыкова Сауле Алтынбаевна- Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Ақтөбе, Қазақстан.

Успанова Жанаргуль Бекетовна -Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Ақтөбе, Қазақстан.

Аңдатпа. Мақалада сезім құбылысы қарастырылып, оның тұлғаның тілдік аспектісіндегі көрінісі сипатталады және осы процесте болып жатқан процестер талданады. Түрлі тіл мамандарының еңбектерінде айтылған эмоциялық аспектілердің түрлері талданады. Сонымен қатар, тілдегі сезімді білдірудің тілдік табиғаты айқындалып, тілдегі ерекшеленген тұстары айқындалып, сезім құбылыс ретіндегі сапалық белгілеріне қарай топтастырылып, оларды білдірудің тілдік құралдарына тоқталады. Әртүрлі лингвисттердің анықтамалары тілдік және эмоционалдық мағыналары тұрғысынан талданады. Сезім құбылысы тіл білімінің қазіргі даму деңгейі тұрғысынан талданып, тілдегі адам факторының көрінісі сияқты өзекті мәселелерге тоқталады. Тілдің атқаратын қызметі оның сезімдік қызметімен қатар қарастырылып, тілдің осы мақсаттағы жалпы құрал ретіндегі мәні жан-жақты ашылады. Ол адамның дүниетанымын, түрлі эмоционалдық сезім күйлерін, өнер әлемі мен ұлттық болмыс тілін айқындайды. Тіл

білімінде сезімді білдіретін тілдік құбылыстарды зерттеудің ерекшеліктері мен мәселелерін зерттей отырып, олардың негізгі түрлерінің арақатынасын ашады. Бұл зерттеуде тіл біліміндегі сезімді білдіретін тілдік құрылымдардың мысалдары келтірілген. Бұл құбылысты зерттеу жазушыларға, ақындарға, тіл мамандарына және басқа да шығармашылық мамандарға сезім сөздік қорын дамытуға алғышарт жасайды.

Түйінді сөздер: сезім, сезім, құбылыс, сөздік, тілдік аспектілер, әдебиет, жанрлар, сезім ұғымы.

UDC 373: 802. 0 (045)

**REFLECTION OF THE
INFORMATION AND COMMUNICATION
TECHNOLOGIES DEVELOPMENT
IN THE ENGLISH LEXICAL SYSTEM**

DALMUKHANOVA F.

Sh.Yessenov

Caspian University of
Technologies and Engineering,
Aktau, Kazakhstan.

e-mail: feruza.dalmukhanova@yu.edu.kz

Abstract. This article discusses the latest technology and technical innovation in the English language. However, the names mentioned in the article do not refer to technological and technical terms. Such lexical units are of particular interest, because they are the reality of the life of a modern person and the relationship to him.

Keywords: technology, online, neologisms, the English language, lexical units, non-terminological neologisms.

According to the calculations of scientists, the pace of life of a modern person increases by 1% every year. This data was obtained by calculating the average pedestrian speed, which has increased by 10% over the past decade. The speed of movement is determined in the mind of a person according to his ideas about how many things he has to do and how quickly he needs to do them [1]. In fact a modern person has a lot of things to do, since he has many opportunities. These opportunities are pouring into our life as if from a cornucopia. As well as the name of this horn is modern technology. How many appointments can you make and how many invitations can you receive during the day thanks to your mobile phone? How many employer interviews do you have and how many cultural events can you attend by searching online? It would not be an exaggeration to say that modern technologies are changing our lives every day.

The situation when a week ago you did not know about the existence of any technology, and today you cannot do without it, is probably familiar to very many of us. Hundreds and hundreds of thousands of inventions are patented every year, and time from idea to mass production is increasingly shrinking.

Keeping up with such a dynamically changing world is not an easy task even for a technically competent person. New phenomena in our lives and our daily habits, changing under the influence of modern technologies, of course, require new words to denote them. There are many such words, and they constitute the largest layer of neologisms in the English language in recent years.

Most of them are terminological names for technologies and technical inventions.

But there are other neologisms that are not terms, but convey the perception of people of the new technologies and inventions influence on their lives. Such lexical units are of particular interest, since behind them are the realities of a modern person's life and the attitude of the person towards them.

The newest non-terminological neologisms of the English language, for example, include:

- de-friend (remove someone from your list of friends on social networks);
- ego-google / ego-surf (search for a mention of yourself or links to your name on the Internet);
- emoticon (a symbol widely used in electronic communication to express any emotion);

- infotainment (online services containing both information and entertainment resources);
- intexticated (about the driver: distracted from driving by typing SMS);
- meatspace (physical reality, as opposed to virtual reality and cyberspace);
- netiquette (netiquette);
- netizen (a person who spends a lot of time on the Internet);
- outernet (traditional media as opposed to the Internet);
- cyberslacking (use of Internet access paid by the employer for personal interests and to the detriment of production);
- password fatigue (a state of fatigue from the need to remember many personal passwords to access various sites and services);
- text (send SMS);
- tweet (chat on Twitter; a note posted on Twitter);
- tweet tooth (irresistible urge to send a message on Twitter);
- tweethart (very popular Twitter user);
- tweet up (make an appointment via Twitter);
- snail mail (regular mail versus e-mail in terms of delivery speed);
- sofalize (communicate without leaving home (on social networks, Twitter, chats, etc.), as opposed to live communication);
- screenager (a teenager who spends most of his time in front of a computer monitor);
- weblish, internetese (the English language used for communication in the global network and characterized by the wide use of abbreviations, the absence of capital letters and punctuation marks, etc. ; corresponding verbs - "webspeak" and "netspeak");
- webinar (webinar);
- web rage (a feeling of frustration caused by the negative aspects of the Internet);
- word of mouse (word of mouth transmitted over the Internet (similar to "word of mouth")).

Obviously most neologisms of the English language are formed at the expense of the internal resources of the English language, and to a large extent less often - due to borrowings from other languages. The main derivational models of the English language are affixation (derivation), word composition, conversion, and abbreviation [2].

We can consider what models were used to form the above mentioned neologisms. Affixation was used to form "cyber-slacking" and a whole range of other lexical units with prefix "cyber" ("cybersex", "cyberaddict", etc.) It should be noted that according to some dictionaries, "cyber" is an adjective. With this consideration, the method of forming new lexical units with using "cyber" is a compounding, not an affixation.

The lexical units "snail mail", "web rage", "outernet", "password fatigue", "ego-surf", "ego-google" and "meatspace" are also obliged to the word composition.

The conversion was used to form new words such as "text", "de-friend", "ego-google". The nouns "text", "friend", "Google" and "tweet" have become verbs.

This type of conversion is quite typical for the English language, in which the conversion of verbs into nouns is much less common.

In the word "de-friend" there is a prefix that gives the resulting verb the opposite meaning, which suggests that this neologism is formed using two methods at the same time: conversion and affixation. The lexeme "ego-google" is also the result of 2 ways of word formation: conversion and word composition. Consider the popular word "tweet". This lexical unit is widely used both as a noun (for example, "post a tweet", "selected tweets") and as a verb (for example, "I tweet like eat", "How often do you tweet?"). In our opinion, this is an infrequent case when the verb "tweet" originally appeared to describe the corresponding method of communication, and from it the noun "tweet" was formed to denote a separate note.

The very same verb "tweet" was formed by abbreviating the name of the service "Tweeter". Abbreviating a part of a word is a very productive way of forming neologisms in

English. For example, thanks to the abbreviation of the adjective "electronic" to one letter "e-", we got a prefix, with the help of which a huge number of new words were formed, and more and more of them appear: "e-advising", "e-banking", "e-commerce", "E-lationship", "e-auction", "e-crime", etc. In addition to abbreviating a part of a word, in the English language there are other types of abbreviations of words in order to form new words, namely merge and abbreviation.

Both of these methods of word formation are extremely common in the English language, especially in recent years. By merging, for example, lexemes "screenager" ("screen" + "teenager"), "netiquette" ("Net" + "etiquette"), "weblish" ("web" + "English"), Webinar (web + seminar), emoticon (emotion + icon), tweetheart (tweet + sweetheart), tweet up (tweet + meet up), "ne-tizen" ("Net" + "citizen"). The abbreviation is widely used to form terminological neologisms, for example, "WAP" (Wireless Application Protocol), "GPS" (Global Positioning System), "RFID" (Radiofrequency Identification) and others, the number of which is innumerable.

However, in recent years, other abbreviations have appeared in the English language, not at all terminological, which are actively used in electronic communication: "LOL" (laughing out loud), "OMG" (oh, my god), "IMHO" (in my humble opinion), and "FYI" (for your information), etc. Play on words is also used to form neologisms. For example, the word "intexticated" was formed as a result of playing around with the form and meaning of the words "intoxicated" (intoxicated) and "text" (send an SMS message). The result is a new topical word that emphasizes the same degree of danger of using a mobile phone while driving and driving while intoxicated.

As a result of playing with the form and meaning of the words "socialize" and "sofa", a new word "sofalise" was formed, and playing on the consonance of "mouth" and "mouse" gave the witty neologism "word of mouse". Unfortunately, the authors of works devoted to the methods of forming new words in the English language do not mention wordplay among the methods of forming neologisms. In our opinion, this is a serious omission, since new words based on puns sound very fresh and attract the listener or reader with their uniqueness, and we believe that the number of such words will only grow.

What English users say about some neologisms are far from unambiguous. In March 2011, the abbreviations LOL, OMG and FYI were included in the latest online edition of the Oxford English Dictionary [3]. The fact of including these abbreviations in the dictionary caused a great resonance.

The editorial staff of the Oxford English Dictionary justifies the inclusion of these abbreviations in the dictionary by their rather long use in electronic communication, periodic use in oral speech, giving these abbreviations a certain stylistic connotation, and the understandable meaning of these abbreviations to a wide range of people.

It is absolutely clear to the Internet communities on this topic that for many users of the English language, the arguments presented do not seem to be sufficient grounds for replenishing the dictionary with such abbreviations. It has been argued that this is an elementary clogging up of the English dictionary.

In addition to the given fact that these abbreviations are used almost exclusively in electronic communication and are not used orally, it is argued that the inclusion of a word in the dictionary makes it literary and acceptable for use in scientific, academic and journalistic texts, and in the case of these abbreviations, this is a dubious contribution. The language of the media is extremely flexible.

This literally absorbs everything new that appears in the language. Obviously, the media are the main distributors of all innovations. However, these innovations are not always approved by editors. For example, the editorial staff of the New York Times urged authors to abandon the use of the word "tweet" in their articles until it acquired the status of "standard English", that is, a literary lexical unit (which, by the way, is the already reached frontier for "LOL" and similar

abbreviations, as mentioned above), and encourages authors to use only "Tweeter" as the name of the service whenever possible, for example, "a Tweeter update", "write on Tweeter" [4]. The opposite position is taken by users of the English language, who believe that such lexical units should be registered in dictionaries, and that the mission of dictionaries is to register changes in the language, and not to protect it from "careless" users.

There is also an interesting view that Twitter and the Internet in general have changed the way we deal with language. In electronic communication, speed and ease of communication are at the forefront.

The language is forced to correspond to these priorities. The English language adapts to the level of speed and ease of communication set by new communication technologies, hence the use of abbreviations and simplified morphological structures ('tweet' instead of "Write on Twitter"), and changes to punctuation. For example, last year the Associated Press changed the spelling "Web site" to "website," and in March this year announced the introduction of the spelling "email" without a hyphen. [5].

It's faster, easier and takes up less space. At the same time, many other terms on "e-" remain with a hyphen ("e-commerce", "e-book", "e-business", etc.). This is probably due to the low prevalence of these terms compared to "email". If the trend towards simplification of writing continues, then in the not too distant future "Internet" can be written (rather, printed) with a lowercase "i". Thus, technological progress makes our life more diverse and easier, and brings the same changes to the English language.

REFERENCES

1. Бабаева Е.В. Лексические значения слова как способ выражения культурно-языкового концепта // Языковая личность: Культурные концепты. - Волгоград; Архангельск. 2002. - С. 25-33.
2. Водак Р. Язык. Дискурс. Политика. - Волгоград: Перемена, 2007. - 139 с.
3. Oxford Learner's Dictionary [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
4. CNN [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://articles.cnn.com/2010-06-11/tech/new.york.times.tweet_1_word-tweet-icro-blogging-site-twitter?_s=PM:TECH
5. Associated Press [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.ap.org/pages/about/pressreleases/pr_031811b.html

РЕФЛЕКЦИЯ АҚПАРАТ ЖӘНЕ БАЙЛАНЫС ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ДАМУ АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ

Далмұханова Феруза - Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тіліне соңғы кезде енгізіліп жатқан технологиялар мен техникалық жаңалықтардың атауларының жасалу түрлері қарастырылған. Бірақ мақалада көрсетілген атаулар технологиялық және техникалық терминдерге жатпайды. Мұндай лексикалық бірліктер ерекше қызығушылық тудырады, өйткені олардың артында қазіргі заманғы адамның өмір шындығы мен адамның оларға деген көзқарасы жатыр.

Түйінді сөздер: технология, онлайн, неологизмдер, ағылшын тілі, лексикалық бірліктер, терминологиялық емес неологизмдер.

**ОТРАЖЕНИЕ И ФОРМАЦИЯ И КОММУНИКАЦИЯ
РАЗВИТИЕ ТЕХНОЛОГИЙ
В АНГЛИЙСКОЙ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ**

Далмуханова Феруза - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

Аннотация. В этой статье обсуждаются последние виды технологии и технические новшества в английском языке. Однако названия, упомянутые в статье, не относятся к технологическим и техническим терминам. Такие лексические единицы представляют особый интерес, поскольку за ними стоят реалии современной жизни человека и отношение к ним человека.

Ключевые слова: технология, онлайн, неологизмы, английский язык, лексические единицы, нетерминологические неологизмы.

ҒТАХР 17.71.07

**С. ШАЙМЕРДЕНОВТЫҢ
«ӨМІР НҰРЫ» ПОВЕСІНДЕГІ КЕЙІПКЕРЛЕР КЕЛБЕТІ**

КАРИМСАКОВА Б.А.

Ш. Есенов атындағы
Каспий технологиялар және
инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан.

e-mail: baktigul.karimsakova@yu.edu.kz

ҚОБЛАНОВ Ж.Т.

Ш. Есенов атындағы
Каспий технологиялар және
инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан.

e-mail: zholaman.koblanov@yu.edu.kz

Аңдатпа. Бұл мақалада С. Шаймерденовтың адамгершілік тақырыбында жазған шығармасы талданады. Адами қасиеттерді таныту барысында жазушының «Өмір нұры» повесіндегі кейіпкерлердің образдары сомдалады.

Повесте автор адам жанының қатпар-сырларына барлау жасап, терең психологиялық талдауларға барады. Кейбіреудің тойымсыз құлқыны ұшырататын бақытсыздық сырын баяндай отырып, күлкі шұғыласымен бедерлеп, былайша сырты түзу азаматтардың дүниеқорлықтың құлақкесті құлына айналу себебіне сендіреді және адасқан адамның бойында адамшылық сәулесі жоғалмаса, ол келе-келе беті бері қарайтынына меззейтін шешім ұсынады.

Түйінді сөздер: жазушы, повесть, адамгершілік қасиет, автор позициясы, кейіпкерлер.

Жалпы, адамгершілік, мораль мәселелері қай халықтың әдебиетінде болмасын, мәні мен маңызы зор тақырыпқа айналған. Мұның өзі тектен тек емес. Әдебиеттің адамды тәрбиелеудегі ролінің зор екендігін, қандай ұлағат-тәрбие бере алатынын дәлелдеп жатудың өзі артық. Міне, осы ретте көркем шығарма идеялық-эстетикалық құрал болып отырса, оның мәні де сонда. Ал ол қаһарманды өз арамыздан, өз ортамыздан іздейміз. Оны көрер көз бен сезер жүрек керек. Оның астарынан, әрине, үлкен жүректі, ізгі ниетті адам сипатын іздейсің.

Белгілі әдебиетші-ғалым З. Қабдоловтың мынадай бір тамаша ұлағатты сөзі бар: «Горькийше айтсақ, жазушы – пайғамбар. Жалпы жұрт мойындаған шындық: әдебиет – ардың ісі. Солай, әдебиет – халықтың көркем тарихы ғана емес, ары, ақыл-ойы, абыройы. Демек, әдебиет әлемінде арға ар қосатын, адамдардың абыройын асыратын, Адам деген ардақты, аяулы тұлғаның өзін өзіне танытатын, тап-таза ардан туған, арман қуған таланттар ғана жүруі шарт» [1,14].

Қазақ прозасында адамгершілік, мораль тақырыбында жазылған көптеген әңгіме, повестер бар. Адам бойындағы қордаланған тоғышарлық жат қылықтар, ардан ада жандардың характерлері мен психологиялары әлі де қазақ жазушыларының шығармаларында өз жалғасын тауып келеді. Бұл орайда повесть жанры қай кезде де өмір тынысын жедел таныта білді.

«Әдебиет пен мораль арасындағы табиғи байланыс және олардың бір-біріне қарым-қатысы туралы әр кездерде әр түрлі пікірлер айтылып келген. Ең бастысы, екеуін қарсы қоюға немесе оларды бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Шартты түрде алып

қарар болсақ, бұлар мазмұн мен түрдің диалектикалық тұтастығындай өзара байланысты әрі сабақтас ұғымдар. Бұл жерде әдебиет түрдің орнында болса, ал мораль мазмұнның міндетін атқарады. Сондықтан да, әдебиетті қоғам өміріндегі кездейсоқ шындықтардың таза көркемдік айнасы деп қана қарауға болмайды. Жазушы өз шығармасында өзі өмір сүріп отырған қоғамдағы моральдық атмосфераны реалистікпен суреттеу арқылы әлеуметтік өмірдің тынысын танытады» [2,136].

С. Шаймерденовтың адами проблеманы көтеретін повесі – «Өмір нұры». Повестің драмалық шиеленісіне, ойы мен эстетикалық сазына ден қойсақ, бақытты өмірінің қадіріне жетпей, «тойып секіруге», «семіздіктің сергелдеңіне» көбірек түскен адамдар жайында баяндайды. Автор мұнда адам жанының қатпар-сырларына барлау жасап, терең психологиялық талдауларға барады. Кейбіреудің тойымсыз құлқыны ұшырататын бақытсыздық сырын баяндай отырып, күлкі шұғыласымен бедерлеп, былайша сырты түзу азаматтардың дүниеқорлықтың құлақкесті құлына айналу себебіне сендіреді және адасқан адамның бойында адамшылық сәулесі жоғалмаса, ол келе-келе беті бері қарайтынына меззейтін шешім ұсынады.

Үлкен моральдық тақырыпқа жазылған бұл туындының кейіпкерлері Жантуар мен оның әйелі Шәмшігүл – ғылым жолында жүрген адамдар. Бір жобалау институтында бөлім бастығы болып істейтін Жантуар мен жоғары оқу орнында сабақ беретін, ғылым кандидаты Шәмшігүл табаны күректей он екі жылды әй-шәйсіз өткізген, бір-бірінің айтайын дегенін қабақ қағыстан білетін, бір-біріне қатты сөз айтып көрмеген тату жандар, табыстары да мол. Олардың қоршаған ортасы: қызметтестері де, жора-жолдастары да – ешбір замандастарынан қалмай келе жатқандар. Осындай ұйыған өмірдің барлық уақытта қуаныштан ғана тұрмайтынына шығармамен таныса келе көз жеткіземіз. «Дегенмен, осы бір тату жұбайлардың ғұмырында әлдебір «әттеген-айы» болса, онысы – есікті ашсаң бір аттап, бірден төрге шығатын, аядай ғана жалғыз бөлмеде тұратындығы. Осы «әттеген-айдың» бояуын қалыңдата түсерлік тағы бір жай – нәрестелері жоқ. Сөйтсе де басы жас адамдар ғой, баладан гөрі үй туралы көбірек қиналады. Анда-санда жолдастар келе қалса, олардың да айтары – бала жәйі емес, үй жәйі» [3,223].

Осылай қамығып жүрген жандар ақыры армандарына жетеді. Олар қаланың нақ ортасындағы жаңа салынған үлкен үйден екі бөлмелі пәтер алып, зор қуанышқа бөленеді. Енді жаңа бір шаруа тап болды: үйді жаңа заманға сай жаңа дүниемен жабдықтау керек екен. Шәмшігүл қоймай жүріп соңғы үлгідегі жиһазды қоймадағы таныс арқылы алдыртады. Бұдан кейін бір қабырға жалаңаш тұрмасын деп, күйеуінің: «ойнайтын ешкім жоқ қой, құр сәнге демесең...» – деп, күмілжіп сәл қарсылық білдіргеніне қарамай, қызыл күрең түсті әдемі пианино сатып алады. Басты кейіпкеріміз Шәмшігүл бойындағы өзімшіл, тоғышар, дүниеқоңыздық сияқты жат қылықтар осы кезден бастап қылаң бере бастайды.

«Осыдан кейін қанша кең десең де, бөлме төркіні көрініп қалды. Біреу-міреу келе қалса, Шәмшігүлдің:

– Орындығыңызды бері сала отырсаңыз, артыңызда пианино бар еді. Орындығыңызды столға таман жылжытсаңыз, артыңыздағы диванға тиіп отырсыз, – деген қытымырлау сөзі жиі шыға бастады. Шәмшігүл айтса, амал жоқ, екі беттегілер сығылыса-сығылыса кеудесімен жақтау тіреп, тіпті стол астына кіріп кете жаздап отыратын болды.

Осы секілді қонақтар тарқағанда біреу айтып үлгіретін, біреу ішіне түйіп кететін бір сөз бар.

– Бұрын аядай жерде тұрғанда ондай тарлығы жоқ еді, не боп кеткен өзі?!

Әрине, бұл сөзді Шәмшігүл әзірше естіген емес. Тіпті естіген күнде қысылмаған да болар еді» [3,227].

Осылайша Шәмшігүл бойындағы, мінез-құлқындағы жат қылықтар бірінен соң бірі бас көтере бастайды. Жазушы адам бойында ұшырасатын тоғышарлық қылықтарды дабыра сап айғайламастан, қызыл сөзге салынбастан іштей тереңнен айыптайды. Адам

бойындағы пендешілікті сынай отырып, оның астарында бұғып жатқан тоғышарлықтың, дүниеқоңыздықтың зардабын бар шындығымен көз алдыға жайып тастайды. Қазірде замандастар бойындағы асқынып бар жатқан тоғышарлықты ашық айту – әр қалам иесінің парызы. Өсіресе, адамдардың көзқарасындағы, олардың талғамындағы, сондай-ақ, басқалармен қарым-қатынасындағы, өмір сүру принципіндегі, қоғам алдындағы жауапкершілігіндегі, жан-дүниесінде байқалып қалған тоғышарлық пен дүниеқоңыздықтың сипаттарын көз алдыға жайып салып, айыптап отыру азамат жазушылардың қолынан ғана келеді.

Өзімшілдік пен дүниеқоңыздық Шәмшігүл образы арқылы шымыр да шынайы көрсетіледі. Бірде үйіне келген, өзімен бірге істейтін, екі кісінің құшағы жетпейтін Қожан деген семіз кісі қанша сығылса да диван жаққа да, пианино жаққа да сыймай, ақыры, пианино жақтауы мен орындық таянышын жалаңаштап кетті. Енді Шәмшігүл қайда жүрсе де, көшеде толық адам көрсе де, есіне сыры кеткен пианино түсіп, жүдеп қалатынды шығарды. Ақыры Шәмшігүл үйіне мүлде қонақ шақырмауға бекінді. Шәмшігүл бойындағы келеңсіз қылықтар, жеке бастың қамы үшін еш нәрседен тайынбайтын мінез-құлқы одан әрі де реалистік шеберлікпен ашыла түседі.

«Шәмшігүл өстіп бір қиындықтың ретін тауып жеңіп, көңілі орнығайын деп келе жатыр еді, ойламаған жерден мазасы тағы кете қалды. Бәрі де баяғы мебель магазині түскірге «не бар екен, кіре кетейінші» – деуден басталды.

Барса, бір таныс әйел тұр.

– Е, не алғалы тұрсың?

– Бір мебель түседі деп...

– Е, мебельің бар емес пе еді?

– Бар болатын, бірақ мынау айтулы.

– Айтулы болғанда не, «Космос» па?

Таныс әйел мырс етіп күліп жіберді. Даусында кекесін бар.

Арасына ағаш үгіндісін толтырған «Космос» алып жыным бар ма? «Будапешт» – нағыз қызыл ағаштың өзі.

Шәмшігүлдің тауы шағылып қалды. «Космос» деп дардай етіп жүрсе, арасы үгіндімен толтырылған бірдеме» [3,228].

Осыдан соң Шәмшігүл араға таныстарын салып, қоймай жүріп, «Будапештке» де қол жеткізеді. Бір машинаға «Космосты» тиеп, комиссия магазиніне өткізеді де, екі машинаға тиеп, «Будапешті» үйге әкеп түсіртеді. Ол ет қызуымен алуын алып қалса да, мазасы тағы кете бастады. Өйткені «Будапешт» мебели бөлек-салағы көп, бәрі қос-қостан құралған дүние болып шықты. Баяғы кең көрінген екі бөлмеге сыятын түрі жоқ, енді сол екі бөлме аядай-ақ қуыс болды да шықты. Шәмшігүл мұның жолын да ойлап тапты. Ол енді үйін кеңейтуді ойлап, әр түрлі айла-шарғыларға бара бастады. Ең әуелі келіні енесімен сиыспай баласы екеуі бірге бөлек шығып кеткен Есқалиннің төрт бөлмелі үйіне кіруді ойлап, ыңғайсыз жағдайға қалса, кейін күйеуі Жантуарды қалалық советке жіберіп, үй сұраттырады. Бірақ бұл әрекеттерінен ештеңе шығара алмайды. Қайта қалалық советтегі бастық: «Балаларың болса жоқ, екі басты адамға екі үлкен бөлме жетеді. Ал бұдан былай бүйтіп жүгіре беретін болсаңдар, екі бөлмені қайтарып алып, бір бөлмелі пәтерге жібереміз», – деп өздеріне сес көрсетті.

Дүниеқоңыздық пен тоғышарлықтың шырмауына түсіп кеткен Шәмшігүл образы – типтік образ деп айтуға болады. Мұнда да типтендірілген жеке адам тағдыры арқылы жалпы адамдық эгоизмнің сыр-сипаты ашылады. Повесте тоғышарлық дер жайлаған ортадағы әркімнің тек қара басының қамын ойлап кететіндігі ұтымды детальдармен дәл берілген. Тоғышарлық індет үстемдік алған жерде адамдық сезім мен сенім қақпақыл көріп, ой мен парасат аяққа басылатындығы жазушы көтерген үлкен мәселенің бір ұшығы. Ең бастысы, жазушы адамның өзін-өзі алдарқатып, мән-мағынасыз күнделікті күйкі тіршілік күйбеңімен күй кешіп, жоқтан өзгеге мәз болып өмір сүру трагедиясын ашып

берген. Сәл ойлана түссек, ондағы ситуациялар бүгін де айналамызда болып жатқан сияқты. Жазушы бір жанұяда болған жайды емес, қай кезде де әркімнің басында болуы мүмкін өмірлік шындықты көркемдік шындық арқылы елестетіп отырған сияқты. Әйтсе де, адам бар жерде жат мінездер өмірде алма-кезек ұшырасып отыратындығын ұмытпаған жөн. Повесте кәдімгі өзіміз күнделікті өмірде жиі ұшырасатын замандастар өміріндегі, жан дүниесіндегі парасатты қасиеттермен қатар, кесапатты қылықтар, адамның моральдық жетістігі мен кемшілігі, осыдан келіп туындайтын ұнамды, ұнамсыз әрекеттер адамгершілік тұрғысынан өз бағасын алады. Жазушының да биік моральды, адамшылық шынайы сезімді дәріптеуі творчестволық заңды құбылыс сияқты.

Повестегі Жантуар бейнесін кесек тұлғаға жатқызуға болмас. Біздің көз алдымызда әйелінің сөзін екі етпейтін, қарсылық танытпайтын, оның айтқандарына дәлелді ештеңе айта алмайтын адам көрініс береді. Жантуар әйелінің айтқандарына, істеген ісіне кейде кейістік білдіріп қойғанымен, қатты қарсылық көрсетпейді. Оның Шәмшігүлдің айтқанын екі етпейтіні мына эпизодтан да байқалады. Шәмшігүл оны қалалық советке үй сұрауға жібере отырып, онда барғанда өзін қалай ұстау керектігін үйретеді. Шәмшігүлдің жоспары бойынша Жантуар бастыққа кіргеннен кейінгі оқиға былай өрбуге тиіс: «пәтер жөнінде Жантуардың өзі ғана кіреді. Асықпай, баппен басып барып креслоға отырады. Мүмкіндігі болса, ең әуелі бастыққа шылым ұсынады. Содан кейін әдеті болмағанымен, өзі де тартады. Тартқанда кәдуілгі машығы бар адамша терең сорып, мұрнынан шығара бұрқыратып тартады. Сосын өз мекемесінің жайын, салынып жатқан жаңа бір үйдің жобасы жайын сөз етеді. Қысқасы, Жантуар өзін иығы тең адамша еркін ұстайды. Барған шаруаның реті сонда ғана түсетін болады» [3,235].

Ал бастықтың алдына барғанынан шыққаны тез болған Жантуар мен Шәмшігүл әңгімесі мынадай:

« – Өй, не болды?

– Ойбай, сұрама! Жүр тезірек!

– Иә, не болды деймін?

– Айтқанда былай, бәсекең айтты: «Балаларың болса жоқ, екі басты адамға екі үлкен бөлме жетеді. Ал бұдан былай бүйтіп жүгіре беретін болсаңдар, екі бөлмені қайтып алып, бір бөлмелі пәтерге жібереміз», – деді.

– Құдай-ау, адамша былай шылым ұсынып... – деп келе жатқанда Шәмшігүлдің сөзін Жантуар бөліп жіберді:

– Ойбай-ау, ұсынбайын дедім бе, кірсем, қабырғаға «бұл бөлмеде шылым шегілмейді» – деп баттитып жазып қойыпты. Енді қайтіп шылым шегіңіз дейін.

– Ал әлгі жоба...

– Ал жоба жайын бастай беріп едім, бәсекең: «Көлденең сөз тыңдап отырар уақытым жоқ, көрдің ғой анталап отырған жұртты, тоқ етерін айтсаң»... – деп қадалып болмады.

Шәмшігүлдің денесі қалтырады.

– Әйтеуір, басқан жеріңнен шөп сынбайды-ау, – деп зілменен айтты да, қаттырақ жүріп кетті...» [3,236].

Осылайша оқырман ойында біртоға, момын қалпымен есте қалып қоятын Жантуар бұдан кейінгі оқиғалар тұсында аз да болса, ішкі толқынысымен, өз қимыл-әрекетімен шиыршықтала көріне бастайды. Балалар үйіне бала асырап алуға барып, бірақ Шәмшігүлдің көңіліндегідей бала болмай қайтып келе жатқан тұста Жантуар алғаш рет мінез көрсетеді.

« – Шәке, әдейі келдік қой, ана баланы алып кетейікші.

– Мін дедім ғой машинаға!

Жантуар ашуға булығып, түйіліп қалды.

– Жоқ, мінбеймін ендеше. Жүре бер өзің.

Дегенін істеттіріп үйреніп алған Шәмшігүл қайталап сөз қатпады, жүріп кетті» [3,240].

Повесть соңында Жантуар балалар үйіне барғанда көріп, көңілінен шықпай қойған Болат деген сәбиді барып алып кетеді. Біз енді жанарына шын әкелік махаббат оты ұялаған, жан дүниесі нұрланған бақытты әкені көреміз. «Қалай болғанда да бір кейіпкердің жеке сөзі немесе монологі оның қандай екендігінен, оның ішкі дүниесі мен психологиясынан хабар берері даусыз» [4, 85], – деген М. Атымұмовтың сөзінде шындық бар. Шығарма идеясын Жантуардың мына сөзі ашып беріп тұрғандай:

« – Дүниеде құрығанда үйі құрысын, дүниесі құрысын. Он екі жыл тұрған үйшігіме қайтып баруға бармын. Тек қасымда Болатым болса жетті, – деп күбірледі Жантуар» [3, 242].

Нағыз жазушы әлеуметке ортақ өз кезінің таза моральдық атмосферасының рухани бейнелеушісі болуымен қатар, өмірдегі келеңсіздікті батыл айыптаушы, жалпы адамзатқа ортақ гуманистік моральдың насихатшысы әрі оны берік қалыптастырушы қайраткер азамат екенін еске алсақ, бұл тұрғыдан Сафуан Шаймерденовтың нағыз адамгершілік жыршысы ретінде замандастары алдындағы суреткерлік парызы әбден өтелгенін айтуға болады.

Қысқасы, қай қаламгер болмасын, өз заманының адамгершілік, гуманизм мәселелерін, моральдық проблемаларды айналып өтпеген екен. Ал нағыз жазушы – ол, ең алдымен, асқар ойдың адамы, шын мәніндегі азамат адам. Азаматтықтың қайнар көзі – адамгершілік екені баршаға мәлім. Демек, азамат жазушы дегеніміз шынайы адамгершіліктің жаршысы емес пе?! Бүгінгі кезде де тамырын тереңге салып бара жатқан тоғышарлық құбылыстар – дүние жинаудағы бәсекелестік пен алыс-беріс саудагерлік, осыдан келіп жақсы сезімнің жасық темірдей тоттануы, рухани өсудің тоқырап қалуы, тек көйлектің көктігі мен тамақтың тоқтығына мәз болушылық, өсек қуушылық, болмашы нәрселерге бола ит пен мысықтай өштесіп кету, т.б. жарамсыз жайлар кездеспейді деп айта алмаймыз. Ендеше, Сафуан Шаймерденовтың бұл шығармасы да өміршеңдігін жоғалтпақ емес.

С. Шаймерденовтың біз жоғарыда сөз еткен «Өмір нұры» повесі үлкен моральдық проблеманы, адамгершілікті ту етіп көтерген шығарма екені даусыз. Ал көркемдік жағына келер болсақ, жазушы көп ішінде оқта-текте бой көрсетіп қалатын жағымсыз әрекеттің себеп-салдарын жеріне жеткізе жеткілікті аспаған секілді. Содан да болар, повестің композициясы шарықтау шегіне жеткенде кілт үзіліп, сюжет желісі әрі қарай дамымай, сондықтан туынды аяқталмай қалғандай әсер береді. Шығарманың тосын шешіммен әрі тез аяқталуы оқырманды әрі-сәрі күйде қалдырады. Әйтсе де, адамгершілік ар таразыға түсіп тұрған осы туынды кімді болса да ойлантпай қоймайды. Былай қарасақ, әңгіме бір жанұя туралы ғана болғанмен, оның астарында үлкен әлеуметтік мән жатқанын көзі қарақты оқырман бірден түсінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қабдолов З. Ұстаз, ғалым, жазушы. Өмірі мен шығармалары туралы мақалалар мен сұхбаттар. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 350 б.
2. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы: Жазушы, 1993. – 476 б.
3. Шаймерденов С. Жыл құсы // Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1997. – 2 т. – 408 б.
4. Атымұмов М. Қазақ әдебиетіндегі «психологиялық параллелизм» көрінісі // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Филология сериясы. – 1984. – №2. – 87 б.

С ЯВЛЕНИЕ ПЕРСОНАЖА В РАССКАЗЕ ШАЙМЕРДЕНОВА «СВЕТ ЖИЗНИ»

Каримсакова Бактигул Абдимухановна - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

Қобланов Жоламан Таубайұлы - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

Аннотация. В этой статье. Анализируется работа Шаймерденова о нравственности. В процессе раскрытия человеческих качеств создаются персонажи повести писателя «Свет жизни».

В рассказе автор исследует тонкости человеческой души и углубляется в психологический анализ. Объясняя тайну несчастья, которое поражает некоторых, он передает улыбку, которая убеждает праведников стать послушными рабами материализма, и предполагает, что если заблудший человек не потеряет свет человечества, он оглянется назад.

Ключевые слова: писатель, рассказ, мораль, авторская позиция, персонажи.

THE APPEARANCE OF A CHARACTER IN SHAIMERDENOV'S STORY "THE LIGHT OF LIFE"

Karimsakova Baktigul Abdimuhanovna - Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Koblanov Zholaman Taubayuly - Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. In this article. Shaimerdenov's work on morality is analyzed. In the process of revealing human qualities, the characters of the novel "The Light of Life" are created.

In the story, the author explores the intricacies of the human soul and delves into psychological analysis. Explaining the secret of the misfortune that strikes some, he conveys a smile that convinces the righteous to become obedient slaves of materialism, and suggests that if a lost person does not lose the light of humanity, he will look back.

Keywords: writer, story, morality, author's position, characters.

УДК 373: 802. 0 (045)

ПРИЧИНЫ ОШИБОЧНОГО ПЕРЕВОДА «ЛОЖНЫХ ДРУЗЕЙ»

ДАЛЬМУХАНОВА Ф.К.

Каспийский университет
технологий и инжиниринга
имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан.
e-mail: feruza.dalmukhanova@yu.edu.kz

Аннотация. В этой статье рассматриваются причины ошибочного перевода «Ложных друзей». Одна из причин существования ложных друзей в Европейских языках состоит в том, что они заимствовали слова из общего источника – латинского. С этой точки зрения появление ложных друзей в языках, действительно представляет трудность перевода, во время любого вида перевода на родной или другой язык, особенно если эти два языка близки друг к другу.

Ключевые слова: ложные друзья переводчика, заимствование, психологическая, упрощение.

Язык не может быть чем-то завершённым и определённым. Он является живой и постоянно развивающейся материей, которая имеющий свои правила, законы развития. Языки за всю свою историю заимствует и принимает различные слова в определенные периоды своего развития и для разных целей. Они меняются со временем, чтобы адаптироваться к потребностям говорящих и социокультурным контекстам[1]. И словарный запас - это языковой компонент, на который больше всего влияют эти изменения. Когда один язык, например русский, заимствует слово из французского, слово либо может изменить свое основное значение, или приобрести новые дополнительные значения, в языке оригинала и сохранить основное, первоначальное, значение в языке, который заимствовал. И наоборот сохранить своё значение в языке оригинала, и менять свои значения в языке, который слово заимствовал. Следовательно, заимствование языка является первопричиной существования ложных друзей.

Язык находится в непрерывном состоянии изменения и модификации, поскольку обстоятельства, в которых он используется, меняются. Так, например, слово философия, которое означало любовь к мудрости приобрело значение, обыденного, ничем неподкрепленного мнения, а также концепции. Языки всегда находятся в движении, в своём развитии, из чего следует, что с ними вместе будут появляться всё новые пары ложных друзей переводчика.

Ложные друзья переводчика возникли из-за взаимного влияния языков друг на друга. Они либо являются результатом случайного совпадения, либо они основываются на родственных языках, которые восходит к общему прототипу в языке основе, либо представляют собой прямое или опосредованное заимствование (это либо интернациональная лексика или псевдоинтернациональная лексика)[2]. Источником ложных друзей переводчика может также являться различия в жизни народов сопоставляемых языков, различия в их быте.

Судьбы таких слов трудно предугадать. После того как слово или выражение заимствованы в языке, трудно предсказать или контролировать его развитие или дополнительные значения, которые они могут или не могут принять. Поскольку языки постоянно развиваются и одни влияют на другие, пары слов, которые являются абсолютными или частичными ложными друзьями в определенный момент в одно и тоже

время, могут часто перестать быть таковыми с течением времени. Верен и обратный процесс: пары слов, которые в прошлом были настоящими друзьями, легко могут стать ложными друзьями. Модификации, которые может претерпеть слово, включают радикальные изменения значения, возвращение к исходному значению, конкретизацию, генерализацию и приобретение новых коннотаций. Эти процессы могут создавать языковые ловушки для чтения учащихся.

Историческое исследование языка показывает, что большинство ложных друзей — это этимологически связанные термины, имеющие общий источник. На самом деле, большое количество ложных друзей — это слова с общим происхождением, которые стали различаться по значению в результате определенных семантических изменений, произошедших в историческом развитии этих слов с течением времени.

В русском и английском языки, например, которые принадлежат к разным индоевропейским подсемействам, интернациональные слова являются основным источником ошибок, вызванных «ложными друзьями». Поскольку у них формальное сходство без (полной) семантической эквивалентности, «ложные друзья» рассматриваются как серьезные препятствия не только для письменных и устных переводчиков, но и для людей, изучающих язык.

Хотя у подавляющего большинства ложных друзей между языками имеется общий предок, существуют некоторые ложные друзья, которые являются результатом простого морфологического совпадения. Они называются случайными ложными друзьями.

Независимо от происхождения этих пар слов, ложных друзей, все эти примеры показывают, что сходству слов между языками не всегда можно доверять, поскольку похожие слова в разных языках могут иметь разный смысл. В целом природа ложных друзей обманчива и по своей сути сложна.

Причина первая – заимствование.

Одна из причин существования ложных друзей в Европейских языках состоит в том, что они заимствовали слова из общего источника – латинского. Тот же, Английский язык, который на данный момент является доминирующим языком, обильно заимствовал из более чем пятидесяти языков на протяжении веков, но главным источником заимствований была латынь. Причины заимствования состоит в двух основных факторах - результат чистой потребности в новых вещах, предметах или простого украшения своего стилистической возвышенности своей речи. Внедрение новых вещей, концепций и идей в повседневную жизнь общества вызывает необходимость назвать и выразить их, особенно если никакая комбинация существующих слов и выражении не соответствует цели высказывания.

Обычно заимствованные слова стараются сохранить ту же оригинальную форму, однако, как и любой лингвистический знак, иностранная форма пытается соответствовать требованиям новой системе языка, то есть люди, говорящие на том или ином языке, подстраивают слово «под себя». Следовательно, заимствованное слово неизбежно претерпевает большое количество модификаций[3]. Помимо фонологических и морфологических изменений, эти модификации могут включать семантические.

Далее, заимствованное слово может развиваться в двух языках одновременно, но по-разному. Может сохранить своё значение в оригинальном языке и приобрести новое значение в языке, который заимствовал и наоборот поменять свое значение в языке оригинала, остаться в своём первоначальном значении в другом языке. Прямой пример - тюркские языки, в которых имеются схожие слова, обозначающие членов семьи, как по написанию, так и по значению их почти невозможно отличить, но которые обозначают разных членов на разных языках.

Следовательно, было бы неправильно переводить эти разные значения одной и той же формой и с неэквивалентным смыслом, иначе смысл будет полностью искажен.

Причина вторая – психологическая.

Язык вместе с этим является инструментом мышления. Человек в процессе своего взросления, ещё младенцем, овладевает одним или больше языками. Мышление развивается вместе с языком в процессе общественной, исследовательской, трудовой деятельности, и с языком мышление неразрывно связано. Язык является инструментом общения, обучения, передачи знаний из поколения в поколение, является материальной оболочкой мысли. Следовательно, язык является важным для человека в жизни, и то, как сильно человек подвержен влиянию своего родного языка, как инструменту своего мышления, из-за чего совершает ошибки из-за ложного ассоциирования слов по орфографическому, орфоэпическому, этимологическим признакам.

Как указывалось ранее, большинство ложных друзей происходит от слов общего происхождения, когнатов, которые приобрели другое или искаженное значение в разных контекстах. Вот почему они распространены среди родственных пар языков.

Однако это не означает, что ложных друзей можно найти только среди родственных пар языков. На практике, среди несвязанных языков, таких как польский и испанский или английский и русский, имеются ложные друзья. Например, английское слово «sympathetic» и русское «симпатичный», которые имеют два очень разных значения: «сострадательный» и «красивый» соответственно.[4] Кроме того, ложных друзей можно обнаружить среди множества родственных и не родственных языков.

С этой точки зрения появление ложных друзей в языках, действительно представляет трудность перевода, во время любого вида перевода на родной или другой язык, особенно если эти два языка близки друг к другу. В этом отношении межъязыковое влияние доминирующего языка на переводчика объясняет наиболее частые и распространенные ошибки.

В случае многозначных слов учащиеся думают, что встретят те же значения на другом языке. Однако их может не быть на языке перевода. В результате имеем массу ошибок, в основе которых лежат ложные друзья.

Итак, когда изучающие иностранный язык чувствуют себя знакомыми с изучаемым языком, они неизбежно усваивают эквивалентности и аналогии, чтобы сократить разницу между рассматриваемыми языками, что является как костылем в обучении языку, так и прямой ловушкой ложных друзей.

Причина третья - чрезмерное упрощение.

Ложные друзья переводчика относятся к сложным для обучения словам так как они благодаря своей природе содержат хитрости в своём использовании. Так как слово может оказаться «настоящим» другом переводчика или быть им лишь частично, то это вносит ещё большую непредсказуемость в своё использование. Не помогают этому и чрезмерные упрощения слов, способов их запоминания, различные практики, используемые в педагогике. Например, Дмитрий Петров в своём телевизионном шоу «Полиглот. Английский за 16 часов» выдвинул тезис о том, что вы уже знаете много слов и слова, которые на русском языке имеют окончание -ция, на английском языке имеют окончание -tion, этот пример может конечно подходить к большому количеству слов языке, однако не учитывает исключения из этого «правила», а именно лекция – *lection*, резиденция – *residence*, тенденция – *tendency*.

Причины, по которым переводчики допускают такого рода ошибки состоит в такого рода факторах как:

1) Запутывающая природа ложных друзей, и особенно частичных ложных друзей. Некоторые ложные друзья всегда имеют обманчивое значение, тогда как некоторые другие имеют обманчивое значение только в определенных контекстах. Это создает неопределенность для студентов, поскольку они могут не понять, в каких контекстах слово является ложным другом, а в каких — нет.

2) Слова могут иметь разное значение на обоих языках, но принадлежать к одной семантической области.

3) Из-за большого количества настоящих друзей студенты имеют тенденцию чрезмерно обобщать слова, с которыми они сталкиваются.

4) Изучающих язык обычно поощряют использовать в своих интересах настоящих друзей, но не предупреждая о существовании ложных друзей. Это может привести к разочарованию изучающего язык, когда они замечают сложность родственных слов

5) Не обращение ни к каким словарям, и полагание на свои хорошие знания.

6) Проверка по некоторым словарям, но неверно оцененная информация.

7) Проверка по некоторым словарям, не понимание предмета темы, области перевода.

8) Излишнее упрощение словарей лексикографами, в которых иногда не хватает переводов, нюансов и контекстов. В словарях перечислены многие переводы слов, которые могут ввести пользователя в заблуждение, и, кроме того, он не предоставляет особого контекста, что очень опасно.

В случае частичных ложных друзей такая неточность может привести к двум различным ситуациям:

1) потеря некоторых значений слова на целевом языке

2) добавление некоторых значений к слову на языке перевода путем проецирования значения слова на родном языке на слово на языке перевода.

Ложных друзей редко включают в языковые классы, несмотря на языковые трудности, которые они вызывают. Когда учителя указывают на них, нюансы слов часто упрощаются и снижают точность и усвоение значения слова.

Так как студенты, изучающие иностранные языки, делают множество ошибок при использовании иностранного языка. Анализ их ошибок важен для учителей, поскольку он дает обратную информацию об обучении и эффективности используемых материалов.

Для того, чтобы избежать ошибок такого рода, учителя должны указывать на ложных друзей и давать правильные варианты переводы. Кроме того, значения не должны ограничиваться предоставлением учащимся только списков ложных друзей, а они должны быть помещены в контекст и ограничены конкретной областью. Учителя должны быть в поиске различных и эффективных методов обучения и методик для повышения осведомленности учащихся о предмете. Например, им следует усилить задачи учащихся, включив в них упражнения, посвященные различным нюансам значения, чтобы они вспомнили этих ложных друзей и одновременно имели дело с многозначностью и омонимией.

Однако в среде самообучения учителя имеют меньше и меньше контроля, или совсем не контролируют изученное содержание. С появлением смартфонов использование мобильных устройств при изучении языков становится все более популярным трендом. Студенты могут лучше контролировать свой темп обучения и словарный запас, который они хотят выучить, но не имеют возможности сообщить, какое значение слова они ищут.

Ложные друзья переводчика зависят и от субъективного фактора, так, например, если переводчик думает, что слова в паре языков произошло от одного слова, или если посчитает, какое-то слово заимствованием, то скорее всего ошибка будет совершена. Однако такого желания не возникнет если переводчик не увидит этимологическую связь, схожесть слов, как например английское слово stall, не очень-то похоже русское слово – стол, следовательно, переводчик не связывает эти слова, и не совершает ошибку.

Чем чаще встречается «мнимый» ложный друг, в довольно распространенных контекстах, тем сложнее его спутать, так, например, слово box – коробка, встречается часто, и мало кто из-за этого будет думать, что бокс, как спорт, будет box, а не boxing.

В завершении можно с уверенностью заявить, что студентов следует настоятельно поощрять к работе с качественными словарями и выработке привычки проверять значения и употребление даже таких слов, которые кажутся идеальными переводными эквивалентами их межязыковых аналогов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рецкер Я. И. Учебное пособие по переводу с английского на русский. М., 2018.
2. Акуленко В.В. О «ложных друзьях переводчика» М., 2015. С: 383
3. Слепович В. С. «Настольная книга переводчика с русского языка на английский» 2016, М., С: 57
4. Antoanita Topalova 'False friends' in translation work: An empirical study, Perspectives: Studies in Translatology, М., 2017

«ЖАЛҒАН ДОСТАРДЫҢ» ҚАТЕ АУДАРМАСЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ

Далмұханова Феруза Козыбаевна - Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Бұл мақалада «жалған достардың» қате аудармасының себептері талқыланады. Еуропа тілдерінде аудармашының «жалған достары» болуының себептерінің бірі - олардың сөздерді ортақ тілден - латын тілінен алғандығы. Осы тұрғыдан алғанда, тілдерде «жалған достардың» пайда болуы, шынында да, ана тіліне немесе басқа тілге кез келген аударма кезінде, әсіресе екі тіл бір-біріне жақын болса, аудармаға қиындық тудырады.

REASONS FOR THE ERRONOUS TRANSLATION OF "FALSE FRIENDS"

Dalmukhanova Feruza Kozibaevna- Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. This article discusses the reasons for the erroneous translation of False Friends. One of the reasons for the existence of false friends in European languages is that they borrowed words from a common source - Latin. From this point of view, the appearance of false friends in languages, indeed, presents the difficulty of translation, during any kind of translation into a native or another language, especially if these two languages are close to each other.

МҰНАЙ ӨНДІРУ, МҰНАЙГАЗ ЖОБАЛАУ,
КӨМІРСУТЕКТЕРДІ ҚАЙТА ӨНДЕУ, ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАР ЖӘНЕ
ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ

НЕФТЕДОБЫЧА, НЕФТЕГАЗОВОЕ МАШИНОСТРОЕНИЕ, ПЕРЕРАБОТКА УГЛЕВОДОРОДНОГО
СЫРЬЯ, ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

УДК 622.276.75

ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ВОДОГАЗОВОГО ВОДЕЙСТВИЯ

НУРШАХАНОВА Л.К.

Каспийский университет технологий и
Инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан.
e-mail: aitore2010@mail.ru

Аннотация. В работе приведен анализ опыта реализации технологии водогазового воздействия на различных месторождениях. Обзорный анализ результатов внедрения технологии проведен на предмет определения преимуществ и возможности применения технологии водогазового воздействия в условиях месторождении Мангистау.

Ключевые слова: Месторождение, нефть, скважина, разработка, выработка запасов, технологический процесс, метод, закачка, вытеснение, нефтеотдачи пласта.

Постановка вопроса. Постепенное истощение запасов нефти в высокопродуктивных нефтенасыщенных коллекторах требует ускоренного развития современных технологий извлечения нефтей категории трудноизвлекаемых.

Такая категория запасов нефтей в значительных объемах сосредоточена на месторождениях Мангистауской области.

Причина низких темпов отбора заключается в том, что отсутствуют высокоэффективные технологии выработки запасов нефти из коллекторов.

Ряд российских и зарубежных исследователей считают, что одним из перспективных методов извлечения нефти является водогазовое воздействие (ВГВ) на пласт, причем на любой стадии разработки и заводнения.

Отмечается, что водогазовое воздействие является достаточно эффективным при разработке залежей с вязкими недонасыщенными газом нефтями.

Однако ввиду отсутствия высокоэффективных технологий нефтевытеснения и оборудования для закачки водогазовых смесей (ВГС) и газа в пласт сдерживается интенсивное освоение запасов указанной категории.

Однако, несмотря на достаточно высокую исследованность проблемы ВГВ, ряд вопросов остаются нерешенными, в частности вопросы уточнения механизма вытеснения, проектирования технологии ВГВ, а в особенности выбор технических средств для закачки ВГВ.

В обстановке, когда в нефтяной отрасли доля трудноизвлекаемых запасов нефти неуклонно увеличивается, а мировые цены на углеводородное сырье повышаются, необходимость в создании эффективных методов увеличения нефтеотдачи пласта возрастает.

Метод заводнения на современном этапе развития нефтяной промышленности считается наиболее прогрессивным, отвечающим основным принципам разработки нефтяных месторождений.

Однако при заводнении большая доля запасов нефти остается в пласте, в связи с чем в настоящее время во всех крупнейших нефтяных компаниях изыскиваются и разрабатываются технологии, которые позволят увеличить коэффициент нефтеизвлечения нефти. Экспериментальными и теоретическими исследованиями было установлено, что одним из наиболее эффективных методов нефтеотдачи могут стать методы, базирующиеся на нагнетании в пласт углеводородных газов и водогазовых смесей.

Многие исследователи одним из перспективных методов повышения нефтеотдачи пласта и снижения обводненности добываемой продукции обозначают технологию водогазового воздействия [1-8].

Технология метода

ВГВ - технологический процесс введения в различных сочетаниях и модификациях через нагнетательные скважины в продуктивный пласт воды и газа, в том числе углекислого, для поддержания пластового давления, повышения нефтеотдачи и темпов отбора нефти.

Технология предназначена для повышения коэффициента нефтеизвлечения и снижения обводненности добываемой продукции. Областью применения технологического процесса являются неоднородные по проницаемости пласты. Эффективность технологии повышается при вытеснении нефти, обладающей повышенными пенообразующими свойствами. Такими свойствами обладают тяжелые, вязкие, асфальтосмолистые нефти, которыми характеризуется месторождение Каламкас.

Закачка и образование водогазовой смеси производится в постоянном автоматическом режиме с применением системы поддержания пластового давления и использованием источников газоснабжения высокого давления.

При реализации технологии ВГВ важно достичь ограничения подвижности воды и газа в пластовых условиях. При закачке в пласт только воды она прорывается в добывающие скважины по высокопроницаемым пропласткам. Аналогичная ситуация складывается и при закачке в пласт одного газа. При совместной закачке воды и газа предотвращаются их прорывы к добывающим скважинам происходит выравнивание профиля вытеснения. ВГВ по способу нагнетания подразделяется на последовательную, попеременную и совместную закачку. Последовательная закачка предполагает последовательную длительную закачку в пласт воды и газа.

Попеременная закачка, так же как и последовательная, характеризуется закачкой в пласт вытесняющих агентов одного за другим, но при этом объем оторочек каждого из них в пластовых условиях не должен превышать 10-12% от начального нефтенасыщенного порового объема дренируемой области пласта.

Совместная закачка предполагает закачку в пласт газа и воды, обработанной ПАВ, в виде пенообразной системы.

Наиболее эффективно осуществление технологии ВГВ в режиме пенообразования путем закачки в пласт низкоконцентрированного водного раствора пенообразующих поверхностно-активных веществ (ПАВ). При осуществлении водогазового воздействия с использованием водного пенообразующего раствора ПАВ, сольватная оболочка микропузырьков в образовавшейся пене становится более прочной. Это обеспечивает устойчивость пены и позволяет снизить объем закачиваемого газа по отношению к воде.

Закачка и образование пенообразной водогазовой смеси производится в постоянном режиме в системе поддержания пластового давления с использованием источников газоснабжения высокого давления.

Предлагаемая технология заключается в том, что вода смешивается в насосно-бустерной установке с попутным газом и нагнетается в скважину, при этом вода в смеси

играет роль транспорта газа. Основную работу в пласте прodelывает газ благодаря своим свойствам. Газ, попадая в пласт, снижает вязкость нефти, её плотность, увеличивает объемный коэффициент и газосодержание. Одним словом, увеличивает её подвижность.

В настоящее время отсутствует достаточно широкий и длительный опыт внедрения технологии ВГВ, тем не менее в лабораториях отраслевых институтов России проведены эксперименты для изучения механизма вытеснения и определения коэффициента вытеснения нефти газами и водой в различных комбинациях применительно к некоторым месторождениям. Опыты проводились в условиях, максимально приближенных к пластовым: применялись рекомбинированные или пластовые пробы нефти, керн из продуктивных отложений. Давление и температуры соответствовали их пластовым значениям.

Как показали результаты опытов, прирост коэффициента вытеснения нефти зависит от типа закачиваемого газа (углеводородного равновесного и неравновесного с пластовой нефтью, кислого, инертного и др.) и модификации технологии закачки агентов (последовательной, попеременной, совместной).

Анализ результатов применения метода

В целях изучения ожидаемых результатов испытания технологии ВГВ на месторождении Каламкас рассмотрен опыт применения этого метода на других месторождениях.

Водогазовое воздействие на Битковском месторождении проводилось с использованием сухого газа из нижележащей газовой залежи или из газопровода. В процессе осуществления технологии было выявлено следующее:

Попеременная закачка газа и воды технически осуществима. При этом увеличивается профиль приемистости скважин и, следовательно, коэффициент охвата пласта воздействием.

Если до нагнетания не удалось освоить скважины под закачку воды, то после нагнетания газа приемистость скважины по воде составляла сотни м³/сут при давлении нагнетания 10-12 МПа.

При попеременной закачке газа и воды приемистость скважин по каждому агенту снижалась незначительно (на 20-30%) при постоянном давлении нагнетания, равном 15 МПа при закачке газа и 10-11 МПа при закачке воды.

В результате внедрения метода по ряду эксплуатационных скважин наблюдалась стабилизация или падение газовых факторов, увеличивалась доля нефти в потоке. Ожидается, что ВГВ позволит повысить конечную нефтеотдачу на 11% по сравнению с газовой репрессией. Внедрение метода на опытных участках Миннибаевской площади Ромашкинского месторождения с применением периодической закачки газа и воды показала следующие результаты:

После закачки растворителей и газа для создания оторочек с целью повышения охвата пластов вытеснением следует проводить периодическую закачку газа и воды.

Периодическая закачка газа и воды существенно увеличивает охват пластов воздействием и повышает конечную нефтеотдачу на 10% и более по сравнению с заводнением. Осуществление периодической закачки газа и воды более сложно по сравнению с заводнением. Оно связано с повышенным давлением при их закачке, требует более грамотного контроля и регулирования.

Принятые объемы закачки газа и воды за один цикл составили 1-3% и 5% от начального нефтенасыщенного объема пор пласта.

Результаты работ по совместной закачке газа и газовой шапки под естественным давлением и воды от кустовой насосной станции на Федоровском месторождении показало следующее:

При совместной закачки газа и воды в пласт наблюдалось интенсивное образование гидратов в смесителе, трубопроводах и стволе нагнетательной скважины. Образовавшиеся гидраты доходили до забоя и уменьшали профиль приемистости скважины.

Гидродинамические исследования по истечении некоторого времени после закачки водогазовой смеси показали восстановление и увеличение приемистости по воде.

С результате испытания метода водогазового воздействия на месторождении Самотлор показала реакцию добывающих скважин на закачку газа, которая проявлялась в значительном повышении темпов добычи нефти, росте буферного давления, переходе скважин на фонтанный режим эксплуатации.

Увеличение коэффициентов динамических толщин работы добывающих скважин $K_{\text{дт}}$ (по данным геофизических исследований) с 0,416 до 0,58 свидетельствует о подключении в работу низкопроницаемых интервалов, которые при заводнении не включались в работу. Качественная характеристика изменения коэффициента охвата выработкой запаса $K_{\text{охв}}$ с 0,401 до 0,714 подтверждает достаточно высокую эффективность метода повышения нефтеотдачи.

Реакция добывающих скважин на закачку газа и воды проявилась в увеличении дебита, ростом буферного давления, стабилизацией или снижением обводненности добываемой продукции.

По результатам работ можно полагать, что процесс водогазового воздействия на опытном участке является эффективным методом повышения нефтеотдачи пласта: увеличиваются темпы разработки, повысился фонд устойчивого фонтанирования скважин, улучшились гидродинамические характеристики пластовых флюидов. Высокая эффективность метода подтверждена анализом геофизических, гидродинамических и специальных исследований.

Для реализации водогазового воздействия на опытных участках Илишевского месторождения использовалась технологическая схема закачки вытесняющих агентов, состоящая из отдельных систем нагнетания газа и воды, позволяющая снизить вероятность образования гидратов в газовой нагнетательной линии.

В результате реализации технологии ВГВ добыча нефти на Илишевском месторождении в 2003 г. на 25...30 % превысила проектный показатель, а коэффициент извлечения нефти оценивается на уровне 40 % против изначально определенного 25 %. Увеличения газового фактора продукции скважин не наблюдается. Также необходимо отметить уменьшение объемов закачки воды в пласт и сохранение коллекторских свойств пород пласта, полную утилизацию попутного нефтяного газа.

Выводы:

По результатам анализа опытно-промышленных и промышленных работ по реализации водогазового воздействия на пласт с попеременной и совместной закачкой воды и газа сделаны следующие выводы, характеризующие перспективность технологии и состояние технических средств ее реализации:

- при внедрении технологии ВГВ всегда происходит снижение обводненности продукции скважин;
- при совместной закачке воды и газа газовый фактор добывающих скважин увеличивается в меньшей степени, чем при попеременной закачке;
- вытеснение нефти водогазовой смесью эффективно как при давлении выше давления насыщения нефти в пластовых условиях, так и ниже этой величины;
- основной технологической проблемой, независимо от климатического района расположения месторождения, является гидратообразование в газовых линиях и стволе нагнетательной скважины;
- совместная закачка воды и газа предпочтительнее, по сравнению с поочередной, поскольку не требует специальной конструкции нагнетательных скважин и ориентирована на использование компрессоров, развивающих меньшее давление (и соответственно более

дешевых), и других технических средств (струйных насосов-компрессоров) из-за более низкого давления газа на устье;

- технологическая схема совместной закачки водогазовой смеси может быть интегрирована с уже существующей системой нагнетания воды в пласт.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вафин Р.В. Разработка нефтенасыщенных трещиновато-поровых коллекторов водогазовым воздействием на пласт. – СПб.: ООО «Недра», 2007. – 217 с.
2. Дроздов А.Н., Егоров Ю.А., Телков В.П. и др. Технология и техника водогазового воздействия на нефтяные пласты. - Территория НЕФТЕГАЗ, 2006, №2, стр. 54-59.
3. Владимиров И.В., Буторин О.И., Хисамутдинов Н.И., Фролов А.И., Зарипов М.С. Методы кластерного и дискриминантного анализа в выборе объектов для проведения геолого-технических мероприятий на примере участков Абдрахмановской площади Ромашкинского месторождения // НТЖ «Нефтепромышленное дело». – М.: ВНИИОЭНГ, 2004. – № 4. – С. 12-19.
4. Алексеев Д.Л., Буторин О.И., Сагитов Д.К. Техничко-технологические системы реализации водогазового воздействия на пласты // НТЖ «Нефтепромышленное дело». – М.: ВНИИОЭНГ, 2004. – № 6. – С. 32-38.
5. Владимиров И.В., Казакова Т.Г. Заводнение нефтяных пластов с высокопроницаемыми включениями // НТЖ «Нефтепромышленное дело». – М.: ВНИИОЭНГ, 2004. – № 4. – С. 34-37.
6. Муслимов Р.Х., Хисамов Р.С., Вафин Р.В., Хисамутдинов Н.И., Алексеев Д.Л., Буторин О.И., Владимиров И.В. Проект реализации водогазового воздействия на Алексеевском месторождении // НТЖ «Нефтепромышленное дело». – М.: ВНИИОЭНГ, 2004. – № 6. – С. 23-31.
7. Вафин Р.В. Метод регулирования технологией водогазового воздействия на пласт // НТЖ «Нефтепромышленное дело». – М.: ВНИИОЭНГ, 2008. – № 2. – С. 30-32.
8. Дроздов А.Н., Закенов С.Т. и др. Стендовые исследования влияния свободного газа на характеристики многоступенчатого центробежного насоса при откачке водогазовых смесей. «Нефтяное хозяйство», Москва, 2020, №8, стр. 96-99.

СУ ЖӘНЕ ГАЗ АҚЦИЯСЫН ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

Нуршаханова Ляззат Құлжанқызы - Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Жұмыста әртүрлі кен орындарында су-газ әсер ету технологиясын іске асыру тәжірибесіне талдау келтірілген. Технологияны енгізу нәтижелеріне шолу талдауы Маңғыстау кен орны жағдайында су-газ әсер ету технологиясын қолданудың артықшылықтары мен мүмкіндіктерін анықтау тұрғысынан жүргізілді.

Түйінді сөздер: Кен орны, мұнай, ұңғы, игеру, қорларды өндіру, технологиялық процесс, әдіс, айдау, ығыстыру, қабат мұнай бергіштігі.

EXPERIENCE OF APPLICATION OF WATER AND GAS ACTION

Nurshakhanova Lazzat Kulzhanovna - Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. The paper presents an analysis of the experience of implementing the technology of water-gas exposure at various fields. A review analysis of the results of the technology implementation was carried out to determine the advantages and possibilities of using the technology of water-gas exposure in the conditions of the Mangystau deposit.

Keywords: Field, oil, well, development, production of reserves, technological process, method, injection, displacement, oil recovery.

Yessenov
Science
Journal

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ДАМУ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И
ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

IMPROVING THE COMPETITIVENESS OF THE ENTERPRISE

Kirbassova L.G.

Sh.Yessenov

Caspian University of

Technologies and Engineering,

Aktau, Kazakhstan.

e-mail: laila.kirbassova@yu.edu.kz

Abstract. This article describes in detail the theoretical aspects of increasing the competitiveness of the enterprise and its products, the factors that affect it objectively, and the content of the justification of competition, increasing the quantitative and qualitative aspects.

The purpose of the study is to consider the need for a comprehensive study of the competitiveness of the enterprise in a global market economy. Competitiveness of the enterprise is the ability to rationally manage the enterprise in a competitive market, to be guided by own and borrowed resources. The competitiveness of the enterprise characterizes its ability and dynamics to adapt to market competition.

What has been done, ie the methodological and practical basis for the competitiveness of this enterprise is considered.

What has been identified is that the social and economic importance of today's competitive enterprises and ways to strengthen the quality of products are taken into account.

The importance of the result is to identify the key factors that increase the competitiveness of the enterprise and apply them in enterprises. Use of new innovative services, devices, materials in the production of quality products, quality services.

Keywords: world market, enterprises, factors, products, pricing, competitiveness.

Introduction. It is about the indicators of strengthening the level of competitiveness of the enterprise and the factor parameters that affect it. Therefore, in order to open the content of the article, we must focus on the general concept of competitiveness of the enterprise and the economic and social significance of its increase, ways to strengthen the quality of products in market conditions.

The Law of the Republic of Kazakhstan «On Competition and Restriction of Monopolistic Activities» states: competition that stimulates the production of goods (works, services).

Formulation of the problem. Competition is a struggle between producers or between suppliers, enterprises, firms for the production and effective sale of products.

Competition in the market system is competition for consumers. It is a struggle for a worthy place in the market. He encouraged to take into account the needs of consumers, to improve the quality of goods, to increase labor productivity, to increase production, to reduce unit costs.

The concept of competitiveness appeared in the West in the 70s of the XX century. Around the same time, the USSR began to deal with the issue of product competitiveness.

Competitiveness is a comprehensive concept that includes not only the value and quality parameters of industrial products, but also depends on the level of management, investment and innovation management in the enterprise.

Novelty. Product competitiveness is the ability of goods to meet the needs of consumers at a high level and, consequently, to find their place in the market. In other words, it is the properties of the product that meet the consumer's tastes and ensure its sale.

Let's focus on the characteristics and main components of product competitiveness:

1. The main component is directly related to the product itself and a lot of attention is paid to its quality. Numerous studies show that the final decision to purchase a product (30-35%) depends on its quality characteristics.

2. The second component is related to product sales and service. The consumer often chooses a product that is sold with low quality, but reliable and inexpensive service (for example, automotive).

3. The third component is everything that has a positive or negative effect on the consumer, as a subjective factor. The purpose of modeling the competitiveness of the enterprise is to model the market mechanism of market distribution between the products of a competing enterprise. On this basis, we can show the mechanism of formation of product competitiveness.

The competitiveness of the enterprise is formed under the influence of certain factors. The main ones are:

- Price;
- Quality;
- News;
- Advertising;
- Reliability of use;
- Art, etc.

Competitiveness in the broadest sense is a philosophy of working in a complex market environment. First of all it is knowledge and satisfaction of consumer needs; The development of the market and the color of the situation are aimed at predicting the capabilities and movements of competitors. The competitiveness of an enterprise is determined only by comparing it with other enterprises, which is a comparative indicator. It differs from other goods in the degree of satisfaction of a particular need. To determine the competitiveness of a product, it is calculated not only in comparison with other products in terms of the degree of compliance with a particular need, but also its further use to meet the needs of the consumer and the cost of the product.

Methods of research. The study of the competitiveness of the enterprise should be conducted continuously and systematically, closely related to the phases of its life cycle. This is necessary for the timely identification of the main stage of decline in competitiveness and the adoption of appropriate decisions (for example, decommissioning, modernization, transfer to another market sector, etc.). If the old product does not completely lose its competitiveness, and the company intends to launch a new product, it will be economically inefficient. At the same time, after each product enters the market, it gradually begins to use its competitive potential. This process can be slowed down and temporarily stopped, but it cannot be stopped. Therefore, The new product predicts a schedule that will ensure the release of the old product in the event of significant losses in competitiveness. That is, the competitiveness of a new product must be advanced and long-term. The manufacturer must know very well not only its specific competitors, their capabilities, advantages and disadvantages, but also the general situation of competitors in the chosen market, ie the type of market depending on the nature of competition, the driving forces of competition in its industry. In this case, you can use a system for assessing the nature of the actions of their competitors, including a structural analysis of their actions. not

only the advantages and disadvantages, but also the general situation of competitors in the chosen market, ie the type of this market, depending on the nature of competition, the driving forces of competition in its industry market. In this case, you can use a system for assessing the nature of the actions of their competitors, including a structural analysis of their actions. not only the advantages and disadvantages, but also the general situation of competitors in the chosen market, ie the type of this market, depending on the nature of competition, the driving forces of competition in its industry market. In this case, you can use a system for assessing the nature of the actions of their competitors, including a structural analysis of their actions.

To assess the competitiveness of the enterprise in more detail, it is necessary to assess its criteria (criteria) and indicators. The following types can be distinguished: The first criterion is the efficiency of production activities of the enterprise. Assessing the competitiveness of the enterprise on this criterion provides the following group of indicators: efficiency of production process management; economy of production costs; organization of basic labor; production; technology maturity. The second criterion of the competitiveness of the enterprise is the financial condition of the enterprise, ie: assessment of the property situation; liquidity and capacity indicators of the enterprise; financial stability indicators; business activity indicators; indicators of financial performance of the enterprise. The third criterion is the effectiveness of the organization of movement and sales. This criterion is characterized by the following indicators: the coefficient of accumulation of the finished product; profitability of sales; production capacity classification factor; fitness efficiency. The efficiency of production activities of the enterprise is characterized by the following indicators: return on assets and stock capacity; material return and material capacity; labor productivity and labor intensity.

Results of the study. In order to increase the competitiveness of the enterprise, the following factors should be considered. These factors in the study of products are divided into 4 groups according to their characteristics:

The first group is measures to improve product quality or improve the quality system of the enterprise.

The second group is product pricing or pricing policy regulation.

The third group is to increase the attractiveness of the product or to simplify the marketing system of the enterprise.

The fourth group is to ensure the competitiveness of products or government support for production.

In the practice of modern competitive economies of the economy, national planning is divided into budgetary, strategic, indicative, directive types. In particular, the importance of strategic and indicative planning for Kazakhstan to become one of the fifty most developed economies, to produce competitive products.

Source of research funding. Concluding the article, in accordance with the development strategy of the Republic of Kazakhstan, our country should soon become one of the 30 most competitive countries in the world. And for this, it is necessary to increase the level of social stability in the country, the level of science and education, the stage of development of information technology systems, innovation, scientific and technological progress, economic institutions. Only new surprises and new modernization breakthroughs will lead our country to the heights of modernity. Therefore, the main task for our country is to improve the state-owned enterprises and increase their competitiveness, which has become an important system at the global level!

REFERENCES

1. Address of the President of the Republic of Kazakhstan NA Nazarbayev to the people of Kazakhstan. Strategy "Kazakhstan-2050" is a new political direction of the established state. December 14, 2012.

2. Address of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan "The Third Revival of Kazakhstan: Global Competitiveness" January 31, 2017.
3. Serikov BS Enterprise Economics: Textbook. - Almaty: AlmaPrint, 2012. - 230 p.
4. Tanekeeva GD Enterprise Economics: Textbook. - Karaganda: KSTU, 2017.
5. Zhilkaidarova G. B. "Effective success of the enterprise - competitiveness"//KazEU Bulletin - 2009 № 5, p117-121.

КӘСІПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ

Кирбасова Лейла Габитовна - Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Бұл мақалада кәсіпорынның және өнімінің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың теориялық аспектілері, объективті тұрғыда әсер ететін факторлар және сандық әрі сапалық жағын көбейте отырып, бәсекелестікке негіздеу мазмұны толыққанды баяндалған.

Зерттеу мақсаты - кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін әлемдік деңгейдегі нарықтық экономика көлемінде кеңінен зерттелу керектігі жөніндегі мәселені қарастыру. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі - бәсекелік нарық жағдайында кәсіпорынды ұтымды кешенділікпен басқару, меншікті және қарыздық ресурстарды жетекшілікке алу мүмкіндігі болып табылады. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі оның нарықтық бәсеке жағдайларына бейімделу мүмкіндігі мен серпінін сипаттайды.

Не істелді, яғни осы кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігіне қатысты методологиялық және тәжірибелік негіздері қарастырылды.

Не айқындалды, яғни қазіргі таңда бәсекеге қабілетті кәсіпорындардың әлеуметтік және экономикалық маңыздылығы және өнімнің сапалық қабілеттілігін нығайту жолдары негізге алынды.

Нәтижесіндегі маңыздылық, бұл кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі факторларын анықтап, кәсіпорындарда қолдану. Сапалы өнім шығаруда, сапалы қызмет көрсетуде жаңа инновациялық үлгідегі қызметтерді, құрылыстарды, материалдарды қолдану.

Түйінді сөздер: әлемдік рынок, кәсіпорын, факторлар, өнім, баға қалыптастыру, бәсекеге қабілеттілік.

ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Кирбасова Лейла Габитовна - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Ақтау, Казахстан.

Аннотация. В данной статье подробно изложены теоретические аспекты повышения конкурентоспособности предприятия и продукции, объективно действующие факторы и содержание обоснования конкуренции с воспроизведением количественной и качественной стороны.

Цель исследования-рассмотреть вопрос о необходимости широкого изучения конкурентоспособности предприятия в масштабах рыночной экономики мирового уровня. Конкурентоспособность предприятия-это способность рационально комплексно управлять предприятием в условиях конкурентного рынка, руководить собственными и долговыми ресурсами. Конкурентоспособность предприятия характеризует его способность и динамику адаптации к условиям рыночной конкуренции.

Что сделано, то есть рассмотрены методологические и практические соображения относительно конкурентоспособности данного предприятия.

Что определено, т. е. за основу взята социально-экономическая значимость и пути укрепления качественной способности продукции конкурентоспособных предприятий в настоящее время.

Существенность в результате, это выявление и использование в ксапор факторов повышения конкурентоспособности предприятия. Применение новых инновационных моделей услуг, устройств, материалов в производстве качественной продукции, оказании качественных услуг.

Ключевые слова: мировой рынок, предприятие, факторы, продукция, ценообразование, конкурентоспособность.

УДК 330 (075.8)

**ОСОБЕННОСТИ КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ
ПРЕДПРИЯТИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ
МИРОХОЗЯЙСТВЕННЫХ СВЯЗЕЙ**

БЕРМУХАМЕДОВА Г.Б.

Каспийский университет
технологий и инжиниринга
имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан.

[e-mail:galiya.bermukhamedova@yu.edu.kz](mailto:galiya.bermukhamedova@yu.edu.kz)

Аннотация. В статье рассмотрены актуальные вопросы коммерциализации объектов интеллектуальной собственности как фактора активизации инновационной деятельности производственных предприятий. В настоящее время на эти задачи в немалой степени накладывается влияние процессов как глобальной, так и субрегиональной экономической интеграции стран, в которые с неизбежностью вовлекается и Казахстан.

В условиях применения такого инструмента производственной кооперации государств-членов ЕАЭС как цепочки добавленной стоимости, исключительно важным представляется активизировать процессы оценки и коммерциализации объектов интеллектуальной собственности в целях получения максимально возможного выигрыша от реализации цепочки добавленной стоимости.

Ключевые слова: объект интеллектуальной собственности, коммерциализация, вовлечение в хозяйственный оборот, глобальные и субрегиональные межгосударственные интеграционные процессы.

Введение.

Вопросы коммерциализации объектов интеллектуальной собственности (ОИС) связаны с процессами вовлечения объектов интеллектуальной собственности в рыночный оборот как товар (услугу). Наряду с этим, здесь имеет место – как правило, объектов интеллектуальной собственности являются либо полностью, либо частично содержащие в себе инновационную составляющую, в связи с чем вышеозначенные вопросы правомерно рассматривать в рамках комплекса мер по реализации государственной политики диверсификации экономики на инновационной основе.

При этом мировой опыт индустриально развитых стран показывает, что проверенным и действенным механизмом создания и внедрения в производство инноваций является национальная инновационная система (НИС).

В Казахстане в течение почти трех пятилеток реализации политики индустриально-инновационного развития национальной инновационной системы так и не был полноценно сформирован. Так, имеет место обобщенное мнение экспертов в том, что «для оптимизма еще рановато, национальная инновационная система (состоящая из следующих элементов: таланты и идеи, коммерциализация, инновационный потенциал компаний, технологическая инфраструктура, условия спроса и институты госуправления) уязвима почти в каждой из своих звеньев. А критически настроенные специалисты даже утверждают, что нет смысла говорить об эффективности несуществующего механизма. В целом наиболее слабой стороной национальной инновационной системы Казахстана является ее отсутствие как системы вследствие игнорирования парадигмы современной экономики, основанной на знаниях, — открытых инноваций» [1].

Как можно видеть, в Казахстане не удается пока в полной мере решить внутренние проблемы в вопросе создания условий для коммерциализации объектов интеллектуальной собственности в рамках более общей задачи по формированию инновационно ориентированной экономики.

Вместе с тем, все более наслаиваются проблемы внешнего порядка, связанные с вовлечением Казахстана в глобальные и субрегиональные экономические интеграционные процессы, которые во многом и определяют нынешние и будущие потенциальные возможности для реализации казахстанских объектов интеллектуальной собственности в их обороте, как на общем рынке ЕАЭС, так и на рынках третьих стран.

Внастоящее время, на базе изучения мирового опыта и исходя из практики проведения национальных промышленных политик, в основу реализации целей и задач Основных направлений промышленного сотрудничества (ОНПС) заложены следующие механизмы и инструменты промышленной кооперации в рамках Евразийского союза:

- евразийская сеть промышленной кооперации и субконтрактации - как механизм развития кооперационных связей предприятий и вовлечения МСБ в производственные связи с крупными предприятиями;
- евразийский банк развития - как основной источник финансирования проектов с кооперационным эффектом;
- новые цепочки добавленной стоимости (ЦДС) - как инструмент реальной межгосударственной производственной кооперации;
- технологические платформы Союза - как механизм кооперации интересов бизнеса, науки, государства и общественных организаций;
- межгосударственные программы и проекты - как научно-методический обоснованная база кооперации;
- инжиниринговый центр Союза - как структура, обеспечивающая разработку и содействие внедрению инноваций в производственные процессы;
- евразийская сеть трансферта технологий - как механизм продвижения результатов интеллектуальной деятельности;
- устранение барьеров - как инструмент оперативного реагирования на основе мониторинга рынка и анализа барьеров в разрезе системообразующих предприятий.

Наряду с этим, в подпункте 4.2.3. ОНПС конкретно поставлена задача: для формирования новых цепочек добавленной стоимости государства-члены ЕАЭС разрабатывают и реализуют совместные программы и проекты развития приоритетных видов экономической деятельности» [2].

Можно сказать, в системе мер по интеграции промышленных комплексов государств-членов Союза важным инструментом для направленного решения вопросов вовлечения в межгосударственный оборот и коммерциализации объектов интеллектуальной собственности является инструмент в форме метода ЦДС. Более того, имеет место большая вероятность того, что этот инструмент становится единственно возможным для активизации инновационной деятельности в Казахстане, исключая внутренние факторы и условия, которые в настоящее время не в полной мере результативны. В этом и заключаются, на наш взгляд, особенности коммерциализации и вовлечения в хозяйственный оборот объектов интеллектуальной собственности в условиях развития межгосударственных интеграционных процессов.

Надо отметить, что эти особенности объективно обусловлены процессом глобализации, который в современных условиях функционирования экономики приводит к фундаментальным изменениям в структуре производства товаров и услуг и в мировой торговле. В частности, в мировой экономике большая часть произведенной продукции, участвующих в международном обмене, создается поэтапно в рамках глобальных цепочек, в которых участвуют как развитые, так и развивающиеся страны. Каждая страна, участвующая в глобальных цепочках (ГЦДС), создает не полную окончательную

стоимость товара, а лишь принимает участие в добавлении к общей стоимости на очередной стадии его разработки, производства и сбыта. Локализация производства в той или иной стране позволяет повысить конкурентоспособность произведенных товаров на основе снижения издержек.

В свете вышесказанного есть необходимость более внимательно присмотреться к технологии ЦДС в общем и к ГЦДС – в частности. Согласно сложившемуся мнению, каждый элемент в цепочке создания стоимости представляет собой страну, которая увеличивает конечную стоимость производимой продукции.

Вместе с тем, отличают следующие виды вовлеченности страны в мировую систему ЦДС:

- участие компонентами, другими словами - использование импортных элементов для производства экспорта;

- участие продукцией, то есть экспорт национальных компонентов для дальнейшего использования при производстве конечного товара в других странах [3].

Поэтому, каждая страна, вовлекаемая в интеграционные процессы на основе встраивания в глобальные технологические процессы, имеет возможность варьировать этими возможностями с учетом расширяющегося круга производимых и коммерциализируемых ОИС.

Мировой опыт инновационной интеграции показывает, что в настоящее время в теории производственной кооперации сформировались два концептуальных подхода: на основе формирования и развития глобальных ГЦДС и на основе развития инновационных систем [4].

При этом, по сути эксперты по инновационному развитию обычно концентрируют свое внимание на национальном уровне (или на НИС). Инновационный подход, как правило, сводится к поиску инструментов лучшей практики в сфере инновационной политики. Основным выводом данной школы является то, что партнеры внутри системы инноваций должны быть равны и государства должны иметь реальную возможность воплощать необходимые политические замыслы.

При этом, важно знать ответы на три главных вопроса концепции ГЦДС:

- как характер цепочки сказывается на предприятиях из развивающихся стран, которые в ней участвуют?

- как характер цепочки сказывается на распределении ренты внутри ее разных звеньев?

- позитивно или негативно сказывается интеграция в ГЦДС развивающихся стран на их развитии?

Эти ключевые вопросы, на наш взгляд, исключительно важны и, скорее всего, актуальны и для государств-членов ЕАЭС.

Эксперты как на национальном, так и на наднациональном уровнях, дают противоположные ответы на эти вопросы, поскольку ключевой минус подхода на основе концепции ГЦДС заключается в игнорировании влияния местных институтов и создаваемых ими условий для улучшения позиций компаний в этих цепочках.

По мнению отечественных специалистов, необходимо обратить внимание на концепцию национальных инновационных систем. Это поддерживают и эксперты по инновациям: им глобальные цепочки нужны, чтобы вырваться за рамки государства. В целом же можно понять, что целесообразно искать интеграционные возможности на базе этих двух подходов в синтезе эффективных инструментов производственной кооперации.

Одним из ключевых принципов должны быть возможности для компаний, позволяющие им менять тип ГЦДС, в которых они участвуют. При этом компаниям из развивающихся стран рекомендуется включаться в те глобальные цепочки, где меньше барьеры на вход, с последующим, по мере формирования и развития НИС,

перемещениями на более выгодные позиции в ЦДС, либо переориентироваться на другие, более выгодные цепочки.

С другой стороны, многие исследователи выражают общее мнение о том, что все же главный недостаток метода ГЦДС остается прежним: сколько бы ни было вариантов, если нет полной объективности, то и метод изначально некорректен.

Другими словами, даже если удастся доказать, что включение в глобальные цепочки является позитивным моментом для большинства предприятий и ряд секторов экономики может от этого выиграть, это еще не говорит убедительно о том, что это принесет позитивные моменты в целом в экономику. И чтобы развить этот методический инструмент в сторону его большей объективности, надо изучать как процессы вхождения, так и выхода из ГЦДС. При этом труднее всего объективно оценить эффекты от вхождения в глобальные цепочки для наименее развитых стран.

С третьей стороны, вне полной отработки этих принципиальных вопросов в формировании эффективного инструментария кооперации не приходится говорить о ЦДС-подходе как завершенном инструменте для применения в процессах производственной кооперации.

Надо отчетливо понимать, что степень участия страны в глобальной международной или региональной торговле определяется ее конкурентными преимуществами на этих рынках, рост которых возможно обеспечить двумя путями:

- на основе собственных усилий по диверсификации национальной экономики в направлении формирования и реализации потенциала импортозамещения и усиления экспортной ориентации производства, но этот путь трудоемок, затратен и длителен по времени;

- интеграция усилий ряда государств в области производственной кооперации по мерам совместного встраивания в глобальные ЦДС, и этот путь наиболее привлекателен для всех стран-участниц подобных интеграционных построений.

Понятно, что Казахстан, последовательно реализуя программы диверсификации экономики на инновационной основе, пока еще не добился перелома в усилении позиций по конкурентоспособности продукции отраслей обрабатывающей сферы экономики, как в мировой торговле, так и во взаимной торговле в ЕАЭС.

Так, в Казахстане проводились оценочные расчеты конкурентных преимуществ ключевых видов промышленной продукции на основе известных в мировой практике индексов Лафэя и Балассы, и с использованием данных официальной статистики по внешней и взаимной торговле со странами ЕАЭС [5]. По результатам анализа состояния конкурентоспособности отечественной промышленной продукции экспертами были сделаны определенные выводы:

- казахстанская промышленность, и главным образом, обрабатывающий сектор производит в основном мало - и совсем неконкурентоспособную продукцию. Некоторыми сравнительными преимуществами обладают сырье и товары первичной переработки, в свою очередь имеет место тенденция отставания в мировой торговле и в торговле со странами Союза по товарам конечной переработки и готовой продукции;

- с подобным уровнем конкурентоспособности трудно рассчитывать на достойное участие в ЕАЭС. К этому следует добавить, что при этом сохраняется нерациональная структура торговли, как во взаимной со странами-участницами ЕАЭС, так и с третьими странами;

- в этих условиях сложно рассчитывать, что участие Казахстана в глобальных ЦДС позволит существенно усилить внешнюю конкурентоспособность продукции ряда производств в обрабатывающей промышленности, поскольку будет занимать в этих цепочках исходные, сырьевые позиции. За исключением тех ЦДС, которые можно будет продуцировать самостоятельно, находясь в них на завершающих звеньях.

Становится понятным, что в этих условиях и при заданных темпах ускорения

интеграционных процессов не приходится говорить о приоритете первого пути наращивания позиций в международной и во взаимной торговле.

С другой стороны, трудно не согласиться с мнением экспертов о том, что для Казахстана сегодня нет альтернативы второму пути, связанному с выработкой стратегии для активного включения Казахстана в сложившуюся систему глобальных цепочек добавленной стоимости, а также формирование возможностей для создания собственных ЦДС с выходом на внешние рынки.

При этом задача включения Казахстана - подчеркнем, - в сложившуюся систему глобальных ЦДС определяет и некоторые риски, связанные с сырьевым участием Казахстана в этих цепочках, и, соответственно, к «консервации» этих нерациональных производственных отношений.

Безусловно, идеальным может явиться сочетание этих двух подходов к интеграции: вхождение в глобальные цепочки даже на начальных звеньях и на основе последовательного развития диверсификации национальной экономики и усиления ее конкурентных преимуществ – перемещение в этих цепочках на более выгодные позиции, а также формирование собственных цепочек по производству готовой продукции с вовлечением как стран-участниц ЕАЭС, так и третьих стран.

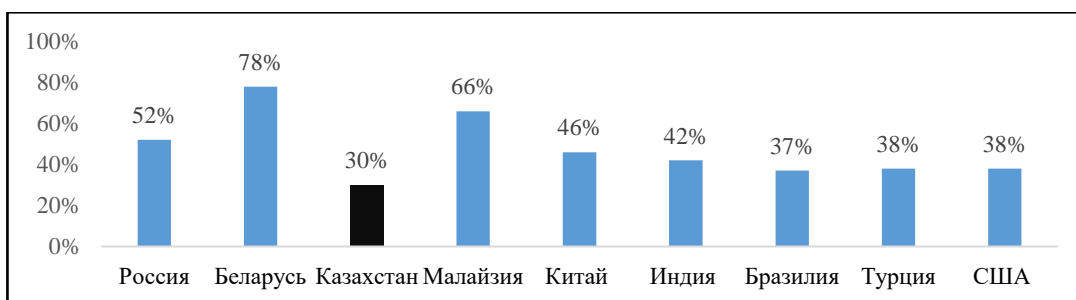
Поэтому исключительно важно осознавать, что здесь важны серьезные, взвешенные обоснования, с одной стороны, с учетом состояния конкурентных преимуществ производственных отраслей и секторов, с другой стороны – с учетом состояния международной торговли Казахстана, являющейся отражением нерациональности отраслевой структуры экономики страны.

Эти моменты важны и с точки зрения конечной эффективности процессов коммерциализации объектов ИС, имея в виду прежде всего вовлечение ОИС в международный оборот, что должно стать дополнительным значительным стимулом для активизации инновационной деятельности в Казахстане.

Думается, в этой связи представит интерес анализ потенциала возможного встраивания Казахстана в глобальные и субрегиональные ЦДС.

В настоящее время в Казахстане в той или иной степени вовлечены в глобальные ЦДС такие виды экономической деятельности как добыча нефти, цветная и черная металлургия, машиностроение, химическая промышленность, электроэнергетика, сельское хозяйство. При этом имеет место участие в различных звеньях глобальных ЦДС: так, Казахстан вовлечен в начальные циклы глобального производства в горнодобывающей отрасли, тогда как, например, в машиностроении специализируется уже на сборке обработанной продукции.

Показатель участия страны в цепочке добавленной стоимости обычно рассчитывают путем вычисления импортируемой продукции и услуг, используемую в дальнейшем при производстве товаров, идущих на экспорт. В целом анализ показывает, что индекс участия Казахстана в глобальных цепочках добавленной стоимости в 2020 г. составлял 30% (рис.).

Источник: [6]

Рисунок 1. Индекс участия стран в глобальных ЦДС

Вместе с тем, этот показатель не должен создавать иллюзию о высокой степени участия Казахстана в мировом интеграционном процессе, в особенности имея в виду такие качественные показатели как инновационная составляющая конечной продукции и степень локализации производства.

Действительно, с одной стороны, значительную долю подобного участия в глобальных ЦДС обеспечивают отрасли сырьевого сектора экономики страны, что, естественно, нельзя считать позитивным направлением интеграции в мирохозяйственные интеграционные процессы долгосрочного характера.

С другой стороны, некоторые отрасли обрабатывающей промышленности имеют реальную практику встраивания в глобальные ЦДС.

Так, например, отрасль сельхозмашиностроения.

В этом сегменте производством заняты такие предприятия, как КФ АО «Агромашхолдинг», КФ АО «Агромашхолдинг», ТОО «Дон Мар», ТОО «СемАЗ», ТОО «КараталАгроТех», ТОО НПО«Авангард Агро», ТОО «СП КазБелАгромаш», АО «Уральскагрореммаш», АО «КазАгроИнновация» Целинный НИИ механизации и электрификации сельского хозяйства, АО «ЗИКСТО», АО «КазАгроИнновация», ТОО «Завод сельскохозяйственной техники», ТОО «СП АзовАралАгромаш», ТОО «Казахский научно-исследовательский институт механизации и электрификации сельского хозяйства» и др.

При этом, многие предприятия имеют значительный опыт производства еще со времен плановой экономики в рамках единого народнохозяйственного комплекса Советского Союза, производя готовую продукцию для аграрного сектора страны. Сегодня же в цепочке добавленной стоимости сельскохозяйственного машиностроения Казахстана более 60 процентов добавленной стоимости формируется за счет поставщиков компонентов. При этом, значительная часть поставщиков компонентов приходится на страны Азии (40%) и партнеров по ЕАЭС (33%), и на страны ЕС (21%).

В конечном счете, участие Казахстана в глобальной цепочке добавленной стоимости в машиностроении сельскохозяйственного назначения обусловлено ролью импортных товаров и комплектующих. Однако, с увеличением в будущем уровня локализации комплектующих, у Казахстана существует потенциал экспортировать компоненты в другие страны и войти в нисходящие цепочки добавленной стоимости сельскохозяйственного машиностроения.

Или пример энергомашиностроения, в котором в настоящее время производится самая различная электротехническая продукция: кабельно-проводниковые изделия, трансформаторы, низковольтную аппаратуру, электромонтажные изделия и иные виды продукции.

К наиболее крупным производителям продукции энергомашиностроения можно отнести: Кентауский трансформаторный завод, Карагандинский турбомеханический завод, корпорация «Казэнергомаш», Петропавловский завод тяжелого машиностроения, корпорация ENP, Demeu Energy, Ecoenergy.KZ, Fortis Company, корпорация «Жерсу», АО «Alageum Electric», АО «Кайнар-АКБ», АО «Казэнергокабель», АО «Усть-Каменогорский конденсаторный завод», АО «Келет», ТОО «Казцентрэлектропровод», ТОО «Алматинский вентиляторный завод».

Опять же несмотря на то, что отечественные предприятия производят продукцию, начиная от проектирования и разработки, вплоть до конечного этапа изготовления электротехнической продукции, отрасль зависима на 70% от импортных составляющих. Однако, при этом в Казахстане создается основная доля в глобальной ЦДС в ЕАЭС, в результате чего индекс участия в цепочке составляет 72% [6].

Таким образом, в целом участие казахстанских отраслей и предприятий в международных технологических цепочках характеризуется либо включением на низовых, сырьевых и полуфабрикатных звеньях ЦДС, либо обусловлено слабой степенью

локализации за счет значительных объемов импорта промежуточных товаров для использования в конечной сборке готовой продукции.

В этой связи представляется актуальной поднимаемая казахстанскими экспертами, включая и автора данной публикации, тема формирования и реализации Национальной инновационной системы, которая должна позволить:

- повысить уровень инновационной активности предприятий на основе расширения связи науки и производства и усилить практическую отдачу от инновационной составляющей политики индустриально-инновационного развития экономики;
- расширить возможности для коммерциализации объектов инновационной собственности и их вовлечения в хозяйственный оборот;
- повысить степень участия казахстанских предприятий в глобальных и региональных ЦДС, в том числе имея в виду и более высокие места в цепочках.

Наряду с этим, следует обратить внимание и на организационные формы ЦДС. Как показывает мировая практика, международная производственная интеграция в виде глобальных ЦДС наиболее успешна реализуется при применении вертикального принципа формирования взаимоотношений отраслей (предприятий) национальных экономик.

Однако здесь, по мнению ряда отечественных экспертов, серьезный риск для национальных экономик, что не стоит никогда упускать из виду в процессах принятия решений в рамках ЕАЭС. Как известно, интеграционные производственные процессы могут развиваться в двух аспектах: горизонтальной кооперации и вертикальной интеграции.

В первом случае речь идет о расширении лишь производственных связей между предприятиями, во втором - предполагается выстраивание вертикали объединения и подчиненности предприятий единому менеджменту, со всеми вытекающими последствиями, включая их полное поглощение, и это является еще одним риском, имеющим потенциал перерасти в угрозу для отечественного производства, связанную как минимум с потерей конкурентных преимуществ, уровней инновационности и высокотехнологичности продукции.

Понятно, что в целях избегания подобных рисков, во всех отношениях предпочтительней идти по пути межотраслевой кооперации, поскольку вертикальная интеграция может привести к поглощению отечественных предприятий, и этому может способствовать то обстоятельство, что значительная часть предприятий пока мало - или совсем неконкурентоспособна не только на мировых рынках, но и на рынке ЕАЭС.

Выводы.

Необходимо особо подчеркнуть, что обеспечение межгосударственной промышленной кооперации должно сопровождаться решением двуединой задачи: движение в сторону реальной кооперации при соблюдении национальных интересов. Вторая задача исключительно важна, поскольку связана с незыблемостью казахстанского курса на развитие экономики по пути индустриально-инновационного развития.

В этой связи при развитии кооперации в рамках мер реализации Основных направлений промышленного сотрудничества исключительно важно придерживаться выполнения следующих принципов:

- соблюдение взаимовыгодного паритета в производственно-технологических и финансово-экономических взаимоотношениях, в обмене современными производственными и управленческими технологиями;
- обеспечение равной конкурентоспособности кооперируемых предприятий на общем рынке ЕАЭС;
- исключение возможной недобросовестной конкуренции между предприятиями Сторон на едином рынке ЕАЭС.

Исключительно важно определить эффективный механизм распределения конечной прибыли от реализации продукции (ренты), производимой в рамках совместной

ЦДС между государствами Союза, с учетом их участия в разных ее звеньях.

По нашему мнению, если ЕАЭС будет развиваться по логике согласуемых сторонами намерений, то с неизбежностью будут развиваться и вопросы межгосударственной межотраслевой кооперации. И приемлемые результаты в достижении реальной межотраслевой кооперации вполне возможны при условии соблюдения сторонами важнейших принципов интеграции и использовании эффективных механизмов и инструментов, прописанных в Договоре о ЕАЭС и Основных направлениях промышленного сотрудничества.

Понятно, что в принципе только на этой фундаментальной платформе и можно успешно решать задачи активизации инновационной деятельности и наращивания конкурентных преимуществ как отечественных отраслей и производств, так и все более расширяющегося перечня отечественной продукции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Машаев А. Созидательное разрушение // Эксперт Казахстана, № 7 (503), 9-16.02.2019 – Режим доступа: <http://expertonline.kz/a13409/>
2. Об Основных направлениях промышленного сотрудничества в рамках Евразийского экономического союза. Решение Евразийского межправительственного совета от 8 сентября 2019 года № 9
3. Hopkins T., Wallerstein I. Patterns of Development of the Modern World-System // Review. 1977. Vol. 1. № 2. P. 11-145
4. Глобальные цепочки и инновации: две школы, два взгляда - <http://oecdcentre.hse.ru/news/152780327.html>
5. Исследование в области наднациональной промышленной политики Казахстана и мониторинг реализации принятых решений в рамках ЕЭП. Отчет о научно-исследовательской работе. Астана: АО «Казахстанский институт развития индустрии», 2019. – 320 с.
6. Комплексная оценка потенциала и перспектив участия государств-членов ЕАЭС в глобальных цепочках добавленной стоимости, необходимых системных изменений таможенно-тарифной политики, направленных на содействие встраиванию государств-членов ЕАЭС в такие цепочки. Отчет о научно-исследовательской работе. Астана: АО «Казахстанский институт развития индустрии», 2019. – 140 с.

ҚАЗІРГІ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДА КӘСІПОРЫННЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК МЕНШІГІН КОММЕРЦИЯЛАНДЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ӘЛЕМДІК ШАРУАШЫЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР

Бермухамедова Галия - Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Мақалада өндірістік кәсіпорындардың инновациялық қызметін жандандыру факторы ретінде зияткерлік меншік объектілерін коммерцияландырудың өзекті мәселелері қарастырылды. Қазіргі уақытта бұл міндеттерге Қазақстан сөзсіз тартылатын елдердің жаһандық, сондай-ақ субөңірлік экономикалық интеграциясы процестерінің ықпалы едәуір дәрежеде қойылып отыр.

Қосылған құн тізбегі ретінде ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің өндірістік кооперациясының осындай құралын қолдану жағдайында қосылған құн тізбегін іске асырудан барынша ықтимал Ұтысты алу мақсатында зияткерлік меншік объектілерін бағалау және коммерцияландыру процестерін жандандыру аса маңызды болып табылатынын көрсетеді.

Түйінді сөздер: зияткерлік меншік объектісі, коммерцияландыру, шаруашылық айналымға тарту, жаһандық және субөңірлік мемлекетаралық интеграциялық процестер.

**FEATURES OF COMMERCIALIZATION OF INTELLECTUAL PROPERTY
OF THE ENTERPRISE IN MODERN CONDITIONS OF DEVELOPMENT WORLD
ECONOMIC RELATIONS**

Bermukhamedova Galia - Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. The article deals with topical issues of commercialization of intellectual property objects as a factor of activation of innovative activity of industrial enterprises. Currently, these tasks are largely influenced by the processes of both global and sub-regional economic integration of countries, in which Kazakhstan is inevitably involved.

In the context of the use of such an instrument of industrial cooperation of the EAEU member states as a value chain, it is extremely important to activate the processes of evaluation and commercialization of intellectual property objects in order to obtain the maximum possible benefit from the implementation of the value chain.

Keywords: the object of intellectual property, commercialization, involvement in economic turnover, global and sub-regional interstate integration processes.

МАЗМҰНЫ

О. БӨКЕЙДІҢ «АТАУ КЕРЕ» ПОВЕСІНДЕГІ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК Әбішева Ш.С.	5
ТОПОНИМ ЖАСАУДАҒЫ АДАМ ЕСІМДЕРІНІҢ, ТАЙПА-РУ АТАУЛАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ Көшімова Б.Ә.	10
КӨНЕ ЖАЗБА МҰРАЛАРДАҒЫ МАҢҒЫСТАУ ТОПОНИМДЕРІНІҢ КӨРІНІСІ Көшімова Б.Ә.	18
ФОЛЬКЛОРДАҒЫ МИФТІК НЕГІЗДЕР ТАБИҒАТЫ Қобланов Ж.Т., Қарымсақова Б.Ә.	27
ШЕТ ТІЛДІ ОҚЫТУДАҒЫ ОЙЫННЫҢ РӨЛІ Юсимбаева С.	31
ТҮРКІ ТІЛДЕС ХАЛЫҚТАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС ТАҚЫРЫБЫ Қобланов Ж.Т., Қарымсақова Б.Ә.	36
СЕЗІМДЕР АСПЕКТІСІНІҢ КОРРЕЛЯЦИЯСЫ ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ БАР ЭМОЦИЯЛАР Садықова С.А., Успанова Ж.Б.	42
РЕФЛЕКЦИЯ АҚПАРАТ ЖӘНЕ БАЙЛАНЫС ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ДАМУ АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ Далмұханова Ф.	49
С.ШАЙМЕРДЕНОВТЫҢ «ӨМІР НҰРЫ» ПОВЕСІНДЕГІ КЕЙІПКЕРЛЕР КЕЛБЕТІ Каримсақова Б.А., Қобланов Ж.Т.	54
ЖАЛҒАН ДОСТАРДЫҢ» ҚАТЕ АУДАРМАСЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ Далмұханова Ф.	60
СУ ЖӘНЕ ГАЗ АКЦИЯСЫН ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ Нуршаханова Л.	65
КӘСПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ Кирбасова Л.	70
ҚАЗІРГІ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДА КӘСПОРЫННЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК МЕНШІГІН КОММЕРЦИЯЛАНДЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ӘЛЕМДІК ШАРУАШЫЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР Бермухамедова Г.	75

СОДЕРЖАНИЕ

ВРЕМЯ И ПРОСТРАНСТВО В РАССКАЗЕ О. БОКЕЯ «АТАУ КЕРЕ» Абишева Ш.С.	5
ТОПОНИМЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ИМЕНА, ТРАЙБ-РУ СЛУЖБА ИМЕН Кошимова Б.А.	10
В ДРЕВНЕМ НАСЛЕДИИ НАСЛЕДИЕ ВИДЫ ТОПОНИМОВ МАНГИСТАУ Кошимова Б.А.	18
ПРИРОДА МИФИЧЕСКИХ ОСНОВ В ФОЛЬКОРЕ Кобланов Ж.Т.	27
РОЛЬ ИГРЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ Юсимбаева С.	31
ТЕМА НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОСТАНИЯ В ЛИТЕРАТУРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ Кобланов Ж.Т., Каримсакова Б.А.	36
КОРРЕЛЯЦИЯ АСПЕКТА ЧУВСТВ И ЭМОЦИИ С ФИЛОСОФИИ И ПСИХОЛОГИИ Садыкова С.А., Успанова Ж.Б.	42
ОТРАЖЕНИЕ И ФОРМАЦИЯ И КОММУНИКАЦИЯ РАЗВИТИЕ ТЕХНОЛОГИЙ В АНГЛИЙСКОЙ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ Далмуханова Ф.	49
С ЯВЛЕНИЕ ПЕРСОНАЖА В РАССКАЗЕ ШАЙМЕРДЕНОВА «СВЕТ ЖИЗНИ» Каримсакова Б.А., Кобланов Ж.Т.	54
ПРИЧИНЫ ОШИБОЧНОГО ПЕРЕВОДА «ЛОЖНЫХ ДРУЗЕЙ» Дальмуханова Ф.К.	60
ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ВОДОГАЗОВОГО ВОДЕЙСТВИЯ Нуршаханова Л.К.	65
ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ Кирбасова Л.	70
ОСОБЕННОСТИ КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ МИРОХОЗЯЙСТВЕННЫХ СВЯЗЕЙ Бермухамедова Г.Б.	75

CONTENTS

TIME AND SPACE IN THE STORY OF O. BOKEY «ATAU KERE» Abisheva Sh.S.	5
MAKING A FLOOD HUMAN NAMES, TRIBE-RU SERVICE OF NAMES Koshimova B.A.	10
IN ANCIENT HERITAGE HERITAGE VIEWS OF MANGISTAU TOPONYMS Koshimova B.A.	18
THE NATURE OF MYTHICAL FOUNDATIONS IN FOLKLORE Koblanov Zh.T.	27
THE ROLE OF GAME IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE AT THE INITIAL STAGE Yussimbayeva S.	31
THEME OF THE NATIONAL LIBERATION UPGRADE IN THE LITERATURE OF TURKISH PEOPLES Koblanov Zh.T., Karimsakova B.A.	36
THE CORRELATION OF THE ASPECT OF FEELINGS AND EMOTIONS WITH PHILOSOPHY AND PSYCHOLOGY Sadykova S.A.	42
REFLECTION OF THE INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES DEVELOPMENT IN THE ENGLISH LEXICAL SYSTEM Dalmukhanova F.	49
THE APPEARANCE OF A CHARACTER IN SHAIMERDENOV'S STORY "THE LIGHT OF LIFE" Karimsakova B.A., Koblanov Zh.T.	54
REASONS FOR THE ERRONOUS TRANSLATION OF "FALSE FRIENDS" Dalmukhanova F.	60
EXPERIENCE OF APPLICATION OF WATER AND GAS ACTION Nurshakhanova L.	65
IMPROVING THE COMPETITIVENESS OF THE ENTERPRISE Kirbassova L.G.	70
FEATURES OF COMMERCIALIZATION OF INTELLECTUAL PROPERTY OF THE ENTERPRISE IN MODERN CONDITIONS OF DEVELOPMENT WORLD ECONOMIC RELATIONS Bermukhamedova G.	75

Баспаға қол қойылған күні 22.12.2021
Пішімі 60*84 1/2
Көлемі 86 бет
Шартты баспа табағы 7
Таралымы 300 дана
Есенов университетінің
редакциялық-баспа бөлімінде басылып шықты
130000, Ақтау қ., 32 ш/а

Подписано в печать 22.12.2021
Формат 60*84 1/2
Объем 86 стр.
7 печатных листа
Тираж 300 экз.
Отпечатано в редакционно-издательском отделе
Университета Есенова
130000, г. Ақтау, 32 мкрн.